

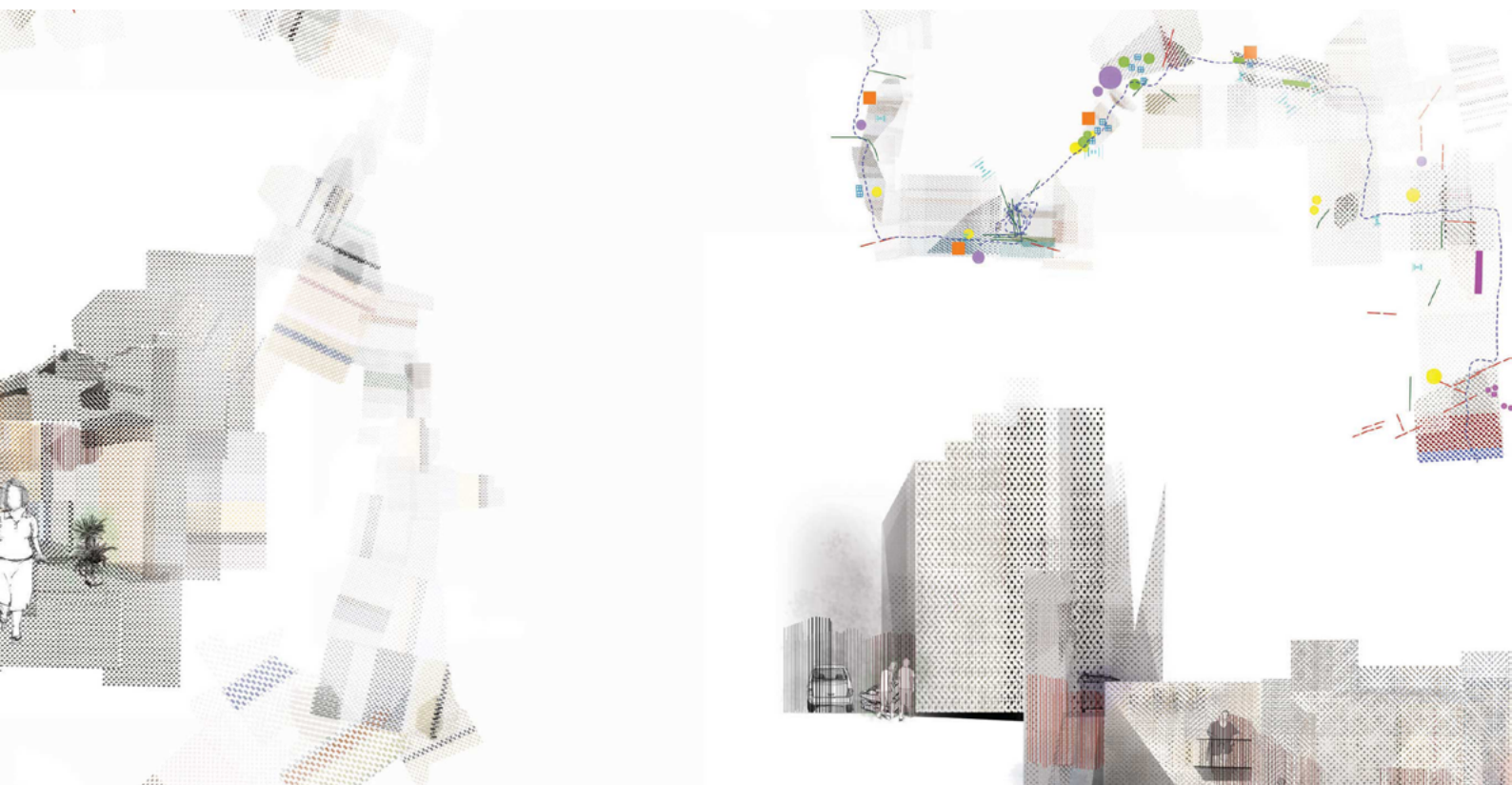
Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Πολυτεχνείου Κρήτης

Π.Μ.Σ. "Χώρος, σχεδιασμός και δομημένο περιβάλλον"

Κατεύθυνση: "Προηγμένες στρατηγικές αρχιτεκτονικού, αστικού, πολεοδομικού και χωροταξικού σχεδιασμού και αρχιτεκτονικής τοπίας"

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

επιβλέπων: Σωκράτης Γιαννούδης

Τακτικές χαρτογράφησης στην Αγ.Τριάδα Ηρακλείου: το περπάτημα ως εργαλείο διερεύνησης του αστικού τοπίου

Ζαχαρίας Ουρανός

Σεπτέμβριος 2017

Περιεχόμενα

Οφείλω θερμές ευχαριστίες στον επιβλέποντα της διατριβής μου, κ. Σωκράτη Γιαννούδη για την συνεισφορά και τη στήριξή του.

Ένα τεράστιο ευχαριστώ στους ανθρώπους που μου συμπαραστάθηκαν το διάστημα αυτό. Τους γονείς μου, τη Στεφανία, την Κατερίνα, την Αναστασία, το Γρηγόρη, την Ελευθερία, τον Ιάκωβο και κυρίως τη Λορένα για την ανεκτίμητη βοήθειά της.

Εισαγωγή

1. Θεωρητικές προσεγγίσεις για τον χώρο της πόλης

1.1. Η αντιληπτική εμπειρία και η *ατμόσφαιρα* του χώρου

1.2. *Μή τόποι* - η απουσία της ατμόσφαιρας

1.3. Η πόλη ως κοινωνικό περιεχόμενο και κατασκευή

2. Το ενέργημα του περπατήματος

2.1. Το περπάτημα ως μέθοδος ανάγνωσης του αστικού τοπίου

2.2. Οι χαρτογραφήσεις στην πόλη - από τους Καταστασιακούς στα locative media

3. Μεθοδολογία έρευνας

3.1. Η περιοχή της Αγ. Τριάδας ως πεδίο έρευνας

3.2. Οπτικοποίηση καταγραφών - η χαρτογραφική προσέγγιση

3.3. Στοιχεία για την περιοχή που διαπιστώθηκαν κατά τις καταγραφές

3.4. Αντί συμπερασμάτων

Βιβλιογραφία

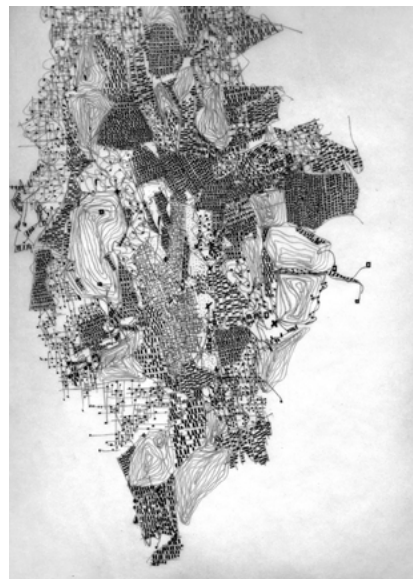
Εισαγωγή

Στην παρούσα διπλωματική εργασία, διερευνώνται οι πρακτικές του περπατήματος ως εργαλείο ανάγνωσης του χώρου της πόλης και οι χαρτογραφήσεις που προκύπτουν από αυτές τις τακτικές καταγραφής. Με γνώμονα θεωρήσεις για το αστικό τοπίο που αναπτύχθηκαν κατά τα μέσα του 20ου αιώνα και οι οποίες θέτουν τον άνθρωπο ως συντάκτη μιας νέας γεωγραφικής συνθήκης για την πόλη, επιχειρείται η συγκρότηση μιας μεθοδολογίας χαρτογράφησης χωρικών ποιοτήτων που αφορούν σε αυτή.

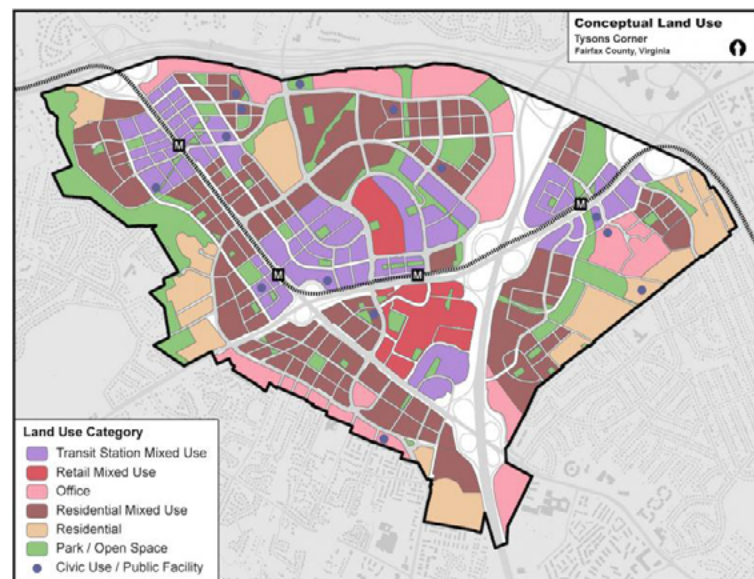
Ως πεδίο έρευνας, η παρούσα εργασία εστιάζει στην περιοχή της Αγίας Τριάδας, εντός των τειχών της πόλης του Ηρακλείου, όπου μέσω επιλεγμένων διαδρομών στο χώρο, προκύπτει μια σειρά από προσωπικές χαρτογραφήσεις. Στόχος είναι η ανάδειξη και η προβολή θραυσμάτων ατμοσφαιρών του συγκεκριμένου αστικού τοπίου που εκλείπουν από τους ισχύοντες γεωγραφικούς και πολεοδομικούς χάρτες, ώστε να διαμορφωθεί μια χαρτογραφική συνθήκη συσχετιζόμενη με μια αφαιρετική ερμηνεία για το χώρο. Οι χάρτες που προκύπτουν είναι ανοικτοί σε πολλαπλές ερμηνείες και αναγνώσεις, με σκοπό την σύνταξη ενός εγχειριδίου νοηματοδότησης του χώρου που ενδεχομένως να μπορεί να αποτελέσει υπόβαθρο ή/και συμπλήρωμα στις μελλοντικές σχεδιαστικές πρακτικές με επίκεντρο την περιοχή.

Οι χάρτες, μέσω της πολυδιάστατης πληροφορίας την οποία εμπεριέχουν, αποκαλύπτουν αναπαραστάσεις της πόλης, καταγράφουν και καθρεφτίζουν την πολυπλοκότητα των παραγόντων που καθορίζουν την δομή ενός αστικού φαινομένου και τις διαδικασίες που το συγκρότησαν. Παρόλο που ποτέ δεν μπορούν να γίνουν αντιληπτοί ως απόλυτα αντικειμενικές αναπαραστάσεις, καθώς οι ίδιοι αμφισβητούν μια μορφή απόλυτης αντικειμενικότητας (Wurman, 2010 στο Amoroso, 2010: 8), ενσωματώνουν ανθρώπινες διαστάσεις και εμπειρίες και αποκαλύπτουν πτυχές της πόλης όπως αυτές γίνονται αντιληπτές από τους χρήστες του χώρου της.

Η παραπάνω ιδιαιτερότητα των χαρτών οδήγησε στη διαμόρφωση του πρώτου ερωτήματος που απασχολεί την παρούσα έρευνα, το οποίο θα μπορούσε να διατυπωθεί ως εξής: «Πως θα μπορούσε να διαμορφωθεί μια συνθήκη χαρτογράφησης η οποία θα συνδράμει σε μια πληρέστερη αντίληψη για το χώρο της πόλης;».

Fabio Alessandro Fusco, *The Finisterrae City*, 2012
<http://socks-studio.com/2012/09/04/relational-cities-by-fabio-alessandro-fusco/>

Conceptual Land Use, Tysons Corner, Fairfax County, Virginia, USA
<https://toolkit.climate.gov>

Ένα δεύτερο ζήτημα που προκύπτει βρισκόμενο σε άμεση συνάρτηση με το πρώτο, είναι το παρακάτω: «Μπορούν, άραγε, οι ισχύοντες γεωφυσικοί, πολιτικοί και τοπογραφικοί χάρτες, οι οποίοι συνήθως αναπαριστούν στατικά, δισδιάστατα και με γεωμετρική ακρίβεια το χώρο - σαν μία προσπάθεια καταγραφής και ελέγχου του συνόλου των στοιχείων του - να αποδώσουν μια “αντικειμενική” αλλά και ρεαλιστική εικόνα της πόλης; Δύνатаι αυτοί οι χάρτες - στους οποίους, στα πλαίσια της παρούσας εργασίας αποδίδουμε τον χαρακτηρισμό “συμβατικοί” - να αποτελούν το κύριο ή/και μοναδικό υπόβαθρο για τις σχεδιαστικές πρακτικές στον αστικό χώρο;» Τα ζητήματα αυτά συνθέτουν μεν τους βασικούς άξονες και τη δομή της έρευνας, γεννούν δε, πλήθος άλλων ερωτημάτων και προβληματισμών όπως δούμε και στο κύριο σώμα της εργασίας, η οργάνωση της οποίας διαρθρώνεται ως εξής: αρχικά, επιχειρείται μια αναδρομή στις σύγχρονες θεωρίες που αφορούν στις έννοιες του χώρου και του τόπου, καθώς και στις αντιπαραβολές που αυτές επιφέρουν στις μέχρι τώρα απόψεις για τον χώρο και την κατανόηση της αστικής εμπειρίας.

Μέσα από τη μελέτη των αρχιτεκτονικών, πολεοδομικών, φιλοσοφικών και γεωγραφικών προσεγγίσεων που αφορούν στη σύγχρονη πόλη, η έρευνα αρχικά εστιάζει στην διαλεκτική που αναπτύσσεται γύρω από την έννοια της “ατμόσφαιρας” μέσω της φαινομενολογικής θεώρησης για τον χώρο και την αντιληπτική εμπειρία του ανθρώπου. Στη συνέχεια, σε ένα διαφορετικό πλαίσιο από αυτό της φαινομενολογίας, η παρούσα εργασία επιχειρεί να ενσωματώσει θεωρήσεις για τη νοηματοδότηση του χώρου που αφορούν στην καθημερινή ζωή και τις κοινωνικές σχέσεις, τα οποία αποτελούν δομικά χαρακτηριστικά της πόλης, όπως αυτή διαμορφώνεται στα πλαίσια της μεταπολεμικής καπιταλιστικής κοινωνίας. Στο ίδιο κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο, τέθηκαν οι βάσεις για τις χαρτογραφικές προσεγγίσεις που εμφανίστηκαν την ίδια περίπου εποχή, όπως είναι, για παράδειγμα, οι ψυχογεωγραφικές θεωρήσεις για την πόλη του κινήματος των Καταστασιακών και οι νοητικοί χάρτες του Kevin Lynch. Και στις δύο περιπτώσεις παρατηρείται πως η διαδικασία διαμόρφωσης χαρτών προκύπτει από τον άνθρωπο- δημιουργό, ως κύριο χρήστη του χώρου της πόλης. Η μέθοδος της περιπλάνησης ως καταγραφή της χωρικής εμπειρίας, αποτυπώνεται για πρώτη φορά στις ψυχογεωγραφικές χαρτογραφήσεις, οι ρίζες των οποίων εντοπίζονται στις πρακτικές του σουρεαλιστικού κινήματος, ως μια διαφορετική εμπειρία στην πόλη που αντλεί από την καταγραφή των δικτύων σχέσεων και χωρικών συμβάντων. Όπως σημειώνει και ο De Certeau (1984:161), “οι πορείες των βημάτων δίνουν σχήμα στους χώρους, τους συνυφαίνουν μεταξύ τους”, καθώς το περπάτημα αποτελεί έναν βασικό παράγοντα αλληλεπίδρασης του υποκειμένου με το χώρο και κατά συνέπεια, η περιπλάνηση ένα εργαλείο προσέγγισης και κατανόησης της πόλης, καθώς και εξαγωγής συμπερασμάτων.

Paul-Henry Chombart de Lauwe's map of a young woman's journeys through Paris, 1957
<https://isinenglish.com>

1. Θεωρητικές προσεγγίσεις για τον χώρο της πόλης

Larissa Fassler, *Place de la Concorde V*, 2013, <http://www.larissafassler.com>

Οι παραπάνω θεωρητικές προσεγγίσεις υποκίνησαν σε μεγάλο βαθμό τις μεταλλαγές που αφορούν στις προσπάθειες χαρτογράφησης των αστικών δομών, μέσα στα κοινωνικοπολιτισμικά πλαίσια που διαμορφώθηκαν κατά τον 20ο αιώνα στο Δυτικό κόσμο. Συγκροτήθηκαν μεθοδολογίες χαρτογράφησης στις οποίες αμφισβητήθηκε η απόλυτη αντικειμενικότητα των χαρτών όπως τους ξέραμε, καθώς τη θέση του γεωγράφου, την παίρνει ο άνθρωπος-χρήστης που βιώνει τον χώρο καθώς κινείται σε αυτόν. Μέσα από τη διαδικασία αυτή ο άνθρωπος-χρήστης αναζητά τρόπους να επανανοηματοδοτήσει και να ερμηνεύσει τόσο το χώρο όσο και τις υπάρχουσες αστικές δομές. Οι χαρτογραφήσεις που προκύπτουν έχοντας το περπάτημα ως μέσο αντίληψης και καταγραφής, -μια διαδικασία, η οποία υποκινείται από τον άνθρωπο ως χρήστη του χώρου και όχι από την παρέμβαση κάποιας αρχής ή αυθεντίας- χαρακτηρίζονται από στοιχεία υποκειμενικότητας, όπως άλλωστε και οι ίδιες οι εμπειρίες που τις διαμορφώνουν.

Κατ' επέκταση, -το δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας εστιάζει στις προσωπικές χαρτογραφήσεις που προέκυψαν κατά τη διάρκεια περιπατητικών πορειών στην περιοχή της Αγίας Τριάδας, αφού πρώτα προηγηθεί μια παρουσίαση της υφιστάμενης κατάστασης της περιοχής σύμφωνα με τα μοντέλα των "συμβατικών χαρτών" που αφορούν σε αυτή. Επιχειρείται η παρουσίαση της αστικής αυτής εξερεύνησης, μέσω χαρτών, διαγραμμάτων και εικόνων, υλικό το οποίο προτίθεται να ανακινήσει προβληματισμούς που αφορούν στην εικόνα των διακριτών χαρακτηριστικών της περιοχής. Στόχος της εργασίας είναι η αποκάλυψη των ιδιαίτερων ατμοσφαιρών του συγκεκριμένου αστικού τοπίου, ώστε να διαμορφωθεί μια χαρτογραφική συνθήκη συσχετιζόμενη με μια αφαιρετική ερμηνεία για το χώρο.

“ Καμιά φορά, παρατήρησε το δρόμο, ίσως με κάποια συστηματικότητα.

Βολέψου. Μη βιάζεσαι.

Σημείωσε τον τόπο: το πεζοδρόμιο ενός café, κοντά στη διασταύρωση των οδών Ντι Μπακ

και Σεν-Ζερμέν

την ώρα: επτά το βράδυ

την ημερομηνία: 15 Μαΐου 1973

τον καιρό: αίθριος

Σημείωσε ό,τι βλέπεις· ό,τι αξιοσημείωτο συμβαίνει.

Ξέρεις να διακρίνεις τα αξιοσημείωτα ; Υπάρχει κάτι που σου κάνει εντύπωση ;

Τίποτα δε σου κάνει εντύπωση. Δεν ξέρεις να βλέπεις.

Κάν'το ακόμα πιο αργά, σχεδόν χαζά. Υποχρεώσου να καταγράψεις ό,τι δεν παρουσιάζει ενδιαφέρον, ό,τι είναι προφανέστερο, ό,τι είναι πιο κοινότοπο και ανούσιο.

Ο δρόμος: προσπάθησε να περιγράψεις το δρόμο· πώς είναι, σε τι χρησιμεύει· τους περαστικούς· τα αυτοκίνητα (τι είδους αυτοκίνητα;)-

[...]Αποκρυπτογράφησε ένα τμήμα της πόλης “

Georges Perec, *Χορείες Χώρων*, 1974, σελ. 71-72

Άραγε η πόλη μπορεί να μεταφραστεί σε μια εικόνα ως ένα όλον, ως μια πλήρη αποκρυπτογράφηση της ύπαρξης της στο χώρο; Πόσες προσλαμβάνουσες θα πρέπει να αναπαριστώνται σε μια τέτοια απεικόνιση ώστε να αποδοθεί πληρέστερα, πιο ζωντανά, μια ολιστική εικόνα για την πόλη; Μια χαρτογράφηση των χωρικών ποιοτήτων της πόλης η οποία να αποκαλύπτει τις πολλαπλές πτυχές του χώρου οι οποίες να αφορούν άλλοτε στο ορατό και άλλοτε στο αόρατο τμήμα της. Πληθώρα χαρτών εξυπηρετούν είτε τις ανάγκες για πλοήγηση και προσανατολισμό, είτε τις ανάγκες ερμηνείας της πολεοδομικής ανάλυσης της πόλης όπως αυτή μεταφράζεται σε χάρτες χρήσεων γης, υψών κτιρίων κ.ο.κ. Ωστόσο, είναι πιθανόν οι προσεγγίσεις αυτές να μην είναι ικανές να πραγματεύονται το ζήτημα της χωρικής αντίληψης πέρα από τις διαστάσεις του καρτεσιανού συστήματος και τον οργανωμένο κάνναβο. Εάν θεωρήσουμε την πόλη ως έναν ζωντανό οργανισμό ο οποίος αλλάζει συνεχώς, επηρεάζει και επηρεάζεται από τις κοινωνικές, πολιτισμικές και οικονομικές διεργασίες που καθορίζουν τη δομή της, και άρα, και την εικόνα της, το εγχείρημα αυτό της χαρτογράφησης της φαντάζει αρχικά μάλλον περίπλοκο.

Καθώς οι πολιτισμικές επιρροές καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο αντίληψης του ανθρώπου για τον αρχιτεκτονικό χώρο, είναι εμφανές ότι καθώς αυτές μεταβάλλονται, αντίστοιχα επαναδιαμορφώνονται και οι αντιληπτικές προσλαμβάνουσες του ανθρώπου που αφορούν τη σχέση του με το αστικό τοπίο,*“ ίσως το γενικότερο πολιτιστικό μόρφωμα που χαρακτηρίζει τη δυτική κουλτούρα στο χώρο”* (Μωραϊτης, 2005). Κατά τον 20ο αιώνα στο Δυτικό κόσμο, αναπτύχθηκαν πολιτισμικά φαινόμενα και φιλοσοφικές θεωρήσεις που αφορούν στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τις έννοιες του χώρου και του τόπου και με ποιό τρόπο αντικατοπτρίζονται σε χωρικές αναπαραστάσεις τα αστικά ερεθίσματα που προσλαμβάνουμε.

Στην παρούσα εργασία, γίνεται προσπάθεια να ενσωματωθούν θεωρητικές αναζητήσεις που μεταχειρίζονται το ζήτημα της χωρικής αντίληψης αλλά και των καθημερινών πρακτικών που λαμβάνουν χώρα στο δημόσιο χώρο της πόλης, με τρόπο τέτοιο ώστε να γίνει δυνατή η διαμόρφωση συσχετίσεων που αφορούν στο αστικό τοπίο.

1.1. Η αντιληπτική εμπειρία και η ατμόσφαιρα του χώρου

Michael Ackerman, *Half life*, 2011
<https://animalkingdompublishing.wordpress.com/>

Ορίζουμε την ύπαρξη του χώρου ως προϋπόθεση για την ύπαρξη οποιασδήποτε οντότητας, καθώς αποτελεί την κύρια διάσταση επί της οποίας ο άνθρωπος εντάσσει τις πράξεις του. Υπό το πρίσμα της περιβαλλοντικής ψυχολογίας, ο χώρος συνιστά μέρος της εμπειρίας και δεν μπορεί να καθοριστεί ανεξάρτητα από τον άνθρωπο, (Canter, 1988: 83). Σύμφωνα με την περιβαλλοντική ψυχολογία, η οποία εξετάζει τις αλληλεπιδράσεις του ανθρώπου με το φυσικό πλαίσιο, το άτομο δεν συνιστά παθητικό προϊόν του περιβάλλοντος, αλλά ύπαρξη που επενεργεί στο περιβάλλον και επηρεάζεται απ' αυτό. Κατ' επέκταση, θεμελιώνεται η αντίληψη ως η σύνθετη και πολύπλοκη διαδικασία μέσω της οποίας, το άτομο αναγνωρίζει, ερμηνεύει και αποδίδει νόημα στα χωρικά ερεθίσματα.

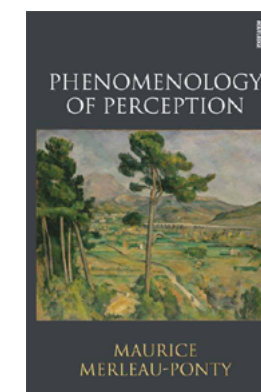
Οι θεωρίες ανάλυσης του χώρου ξεκινούν από τους αρχαίους έλληνες φιλοσόφους, με αποκορύφωμα την αριστοτελική θεωρία του «τόπου». Για τον Αριστοτέλη, χώρος είναι το σύνολο όλων των τόπων, ένα δυναμικό πεδίο με κατευθύνσεις και ποιοτικές ιδιότητες, ενώ η σημαντικότερη αίσθηση που συσχετίζεται με τη δυνατότητα αντίληψης του, αποτελεί η όραση και το οπτικό πεδίο του παρατηρητή. Ιστορικά, η πρωτοκαθεδρία του βλέμματος ως αντιληπτική ικανότητα για τον αρχιτεκτονικό χώρο, διατηρήθηκε μέχρι και τον 20ο αιώνα, ενισχυμένη από την ανάδυση κατά την Αναγέννηση της προοπτικής αναπαράστασης ή αλλιώς τη μέθοδο της τεχνητής προοπτικής (Gibson, 2002: 148), η οποία και προήγαγε την οπτική εντύπωση σε πρωταρχικό εργαλείο ανάγνωσης των χωρικών δομών.

Στις αρχές του 20ου αιώνα, η ψυχολογία της αντίληψης της θεωρίας Gestalt επικεντρώθηκε στον τρόπο με τον οποίο το υποκείμενο αντιλαμβάνεται τη μορφή των αντικειμένων σε ολότητες οι οποίες είναι a priori διαφορετικές απ' το άθροισμα των μερών τους κατά την αντιληπτική διαδικασία. Το αντιληπτικό βίωμα, σύμφωνα με τους θεωρητικούς της Gestalt, στηρίζεται σε τρεις ιδιότητες του αντικειμένου, σύμφωνα πάντα με την οπτική εντύπωση που αυτό προκαλεί: στην δομή του, στην ολική ποιότητα και στην "ουσία", όπως ο χαρακτήρας και η συναισθηματική αξία που αυτό ενέχει. Με τον τρόπο αυτό, η αντίληψη έχει την ιδιότητα να οργανώνει τα διαφορετικά μέρη ενός χώρου, σύμφωνα με τις παραπάνω προσλαμβάνουσες, και να τα συνθέτει παράγοντας, κάθε φορά, μια διαφορετική, ολοκληρωτική ποιότητα του χώρου.

Μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, καθώς το πολιτισμικό κλίμα αλλάζει, η έννοια του αρχιτεκτονικού χώρου αρχίζει να υποκαθίστανται με αυτή του τόπου, μέσω κυρίως της προσέγγισης του φιλοσοφικού ρεύματος της φαινομενολογίας που εισήγαγε ο Husserl στις αρχές του 20ου αιώνα, με κύριους εκπρόσωπους, τον Γερμανό φιλόσοφο Martin Heidegger, τον Γάλλο φιλόσοφο Maurice Merleau-Ponty και το Νορβηγό αρχιτέκτονα και θεωρητικό Christian Norberg-Schulz. Επηρεασμένη από τις θεωρίες της ψυχολογίας της Gestalt, η φαινομενολογία θεωρεί ότι η αισθητική αρχίζει να βασίζεται κυρίως στις αντιληπτικές και συγκινησιακές εμπειρίες του υποκειμένου το οποίο θέλει να συσχετισθεί με τον κόσμο δια της μεσολάβησης του σώματός του (Χατζησάββα, 2009) απομακρυνόμενη από την καθαρά οπτική αντίληψη. Ο Martin Heidegger (1889-1976) υποστήριξε ότι η ύπαρξη είναι χωρική, με τον χώρο να βρίσκεται πάντα σε σχέση με τον άνθρωπο και τα πράγματα, διαμορφώνοντας για πρώτη φορά την έννοια του τόπου ως υπαρξιακά βιωμένου χώρου, καθώς ο τόπος προσδιορίζεται μέσω ενός συμβάντος (Heidegger, 2006). Ο άνθρωπος στη συνεχή προσπάθεια του να ορίσει, να κατανοήσει και να ερμηνεύσει το περιβάλλον στο οποίο «κατοικεί», ουσιαστικά αναλύει και περιγράφει την εμπειρία του χώρου και όχι τον χώρο καθ' εαυτό καθώς «ο δεσμός του ανθρώπου με τόπους και μέσω τόπων με χώρους, στηρίζεται στο κατοικείν του. Η σχέση ανθρώπου και χώρου δεν είναι τίποτε άλλο από το ουσιαστικώς εννοούμενο κατοικείν» (Heidegger, 2008).

Ο Maurice Merleau-Ponty (1908–1961), βασισμένος στη θεώρησή του για τη φαινομενολογία της αντίληψης που αφορά στη σχέση υποκειμένου και χώρου, θα συνεχίσει την κριτική του Heidegger για τον αφηρημένο καρτεσιανό χώρο και θα επεκτείνει τη σύνδεση της ουσίας της χωρικότητας με την εμπειρία του υποκειμένου που είναι στον κόσμο (Χατζησάββα, 2009). Εισάγει με αυτό τον τρόπο, την έννοια της αντιληπτικής συνείδησης του ανθρώπου, μιλώντας για μια διαδραστική σχέση αισθητηριακής και νοητικής πληροφορίας μεταξύ του σώματος του υποκειμένου και του κόσμου, καθώς το σώμα μας «είναι η έκφρασή μας μέσα στον κόσμο» (Merleau-Ponty, 1945 στο Χατζησάββα, 2009) μέσω του οποίου διαμορφώνουμε την αντίληψή μας για τα πράγματα και κατ' επέκταση το χώρο. Η θέση που διαμορφώνει για τον τρόπο αντίληψης από το υποκείμενο του νοήματος -της «ουσίας» - ενός τόπου, δεν αφορά μόνο στην οπτική αντίληψη του χώρου, αντιθέτως συμπεριλαμβάνει όλες τις αισθήσεις, την όσφρηση, την αφή κτλ (Χατζησάββα, 2009).

Όπως σημειώνει ο Φινλανδός αρχιτέκτονας και θεωρητικός Juhani Pallasmaa (1936-), η εμπειρία ενός τόπου δεν μπορεί να βιωθεί παρά μόνο από όλες μαζί τις αισθητηριακές προσλαμβάνουσες του παρατηρητή (Pallasmaa, 1996), μη στηριζόμενη μονοδιάστατα στην οπτική εμπειρία, καθώς από τη χρονική στιγμή επινόησης της προοπτικής αναπαράστασης κατά την Αναγέννηση, η αίσθηση της όρασης μετατράπηκε σε κυρίαρχη έναντι των άλλων αισθήσεων (Χατζησάββα, 2009) και ο παρατηρητής - φορέας του καρτεσιανού βλέμματος - σε κεντρικό σημείο του προοπτικού κόσμου, αντίστοιχα.

books.google.com

Martin Heidegger (1889-1976)
<https://www.youtube.com/watch?v=qbUnDlwFQ6g>

1.2. Μή τόποι - η απουσία της ατμόσφαιρας

Ο Νορβηγός αρχιτέκτονας και θεωρητικός, Christian Norberg-Schulz (1926-2000) επηρεασμένος από τις φαινομενολογικές θεωρήσεις και κυρίως από το θεωρητικό έργο του Heidegger, εισάγει πρώτος την έννοια του *“genius loci”* - *“το πνεύμα του τόπου”*, χρησιμοποιώντας τον λατινικό όρο που συμβολίζει τις προσωποποιημένες αόρατες δυνάμεις που ενοικούν στη φύση και την πόλη (Λέφας, 2008) και κατ’ επέκταση τις δυνάμεις ή τις δομές, κάτω από την επιφάνεια των πραγμάτων, οι οποίες καθορίζουν την μοναδικότητα κάθε τόπου. Ο Norberg – Schulz ταυτίζει τον όρο “genius loci” με το “πνεύμα του τόπου” και το συνδέει με την έννοια της κατοίκησης. Επηρεασμένος από τον Heidegger, ισχυρίζεται πως *“ο άνθρωπος ζει όταν μπορεί να προσανατολιστεί και να προσδιορίσει τον εαυτό του σε ένα περιβάλλον ή όταν μπορεί να βιώσει το περιβάλλον του ως σημαντικό. Συνεπώς κατοίκηση σημαίνει κάτι περισσότερο από ‘στέγη’. Συνεπάγεται ότι οι χώροι όπου πραγματοποιείται η ζωή είναι ‘τόποι’, με την πραγματική έννοια της λέξης. Ο τόπος είναι ο χώρος με χαρακτήρα”* (Norberg – Schulz, 1980).

Ο Norberg – Schulz δίνει μια ακόμα διάσταση στην ερμηνεία του τόπου καθώς τον προσδιορίζει ως ένα ποιοτικό, ολικό φαινόμενο που ενέχει το δικό του χαρακτήρα και τη δική του ατμόσφαιρα και το οποίο δε μπορεί να αναχθεί σε καμιά από της ιδιότητές του, χωρίς να χαθεί η συγκεκριμένη φύση του (Norberg-Schulz, 1980). Στο έργο του *Existence, Space and Architecture*, ορίζει τον «υπαρξιακό» ή «ανθρώπινο» χώρο σαν μια σύνθεση πολλών χώρων. Ενός πραγματιστικού χώρου στον οποίο ο άνθρωπος καλύπτει τις βιολογικές του ανάγκες, ενός αντιληπτικού χώρου τον οποίο συλλαμβάνει με τις αισθήσεις του, ενός αφηρημένου χώρου που τον συλλαμβάνει με την λογική του, ενός πολιτιστικού χώρου ο οποίος διαμορφώνεται από τη συλλογική δραστηριότητα μιας ομάδας ανθρώπων και ενός χώρου έκφρασης, προϊόν της τέχνης και πεδίο εκδήλωσης των προθέσεων του να αλλάξει το περιβάλλον του (Norberg-Schulz, 1971). Διακρίνεται έτσι μια αλληλοσυσχέτιση μεταξύ χαρακτήρα και ατμόσφαιρας του χώρου, οι οποίοι διαδρούν δυναμικά με το ανθρώπινο στοιχείο αλλά και τα φυσικά φαινόμενα που επηρεάζουν την αισθητική μας αντίληψη όπως ο ηλιασμός, η κίνηση, ο χρόνος κτλ.. Ο ίδιος ο Norberg-Schulz, στα βιβλία του μέσω της αφήγησης του παρουσιάζει φωτογραφίες, κείμενα και διαγράμματα, για τα οποία ο Sola Morales γράφει ότι μας προσφέρει *“μια ουσιαστική εμπειρία, στο ρυθμό του περιπατητή που μας προσκαλεί στην εμπειρία, στο ταξίδι, στην άμεση συνάντηση με τα πράγματα”* (Sola Morales, 2002)

Εκκινώντας από τη σκέψη του Norberg-Schulz που αφορά στην έννοια του genius loci, η έννοια της “αίσθησης του τόπου” (sense of place) αναφέρεται στην ιδιαίτερη σχέση που αναπτύσσει ο άνθρωπος με τον τόπο, όταν σε αυτόν αποδίδονται συμβολικά και πολιτισμικά νοήματα. Η αίσθηση του τόπου συχνά συνδέεται με την ταυτότητα του τόπου, την ταύτιση του ανθρώπου με τον τόπο και την ταυτότητα του εν μέσω του τόπου (Spittels, 2013). Ο όρος δεν διακρίνεται πάντοτε από θετικά σημαινόμενα καθώς κατά τον Κινέζο γεωγράφο Yi-Fu Tuan, η “αίσθηση του τόπου” διακρίνεται από την ένταση και τον χαρακτήρα της που δεν είναι πάντα θετικός, ελκυστικός, αλλά και ενδεχομένως αρνητικός, απωθητικός (Tuan, 1974).

Μέσω των παραπάνω, γίνεται κατανοητή μια θεμελιώδη υπαρξιακή αλληλουχία μεταξύ ατμόσφαιρας, μνήμης και φαντασίας που βρίσκει τη βάση της στη χρονική επεξεργασία του χωρικού βιώματος από τον άνθρωπο. Η ατμόσφαιρα δεν γίνεται άμεσα κατανοητή, σε πρώτο στάδιο όμως επηρεάζει πνευματικά και συναισθηματικά τον άνθρωπο. Η εκτίμησή της είναι μια συνεχής και συνήθως ασυνείδητη διαδικασία που προϋποθέτει τη χρονική επεξεργασία καθώς συνδυάζει την αντίληψη, τη μνήμη και τη φαντασία (Pallasmaa, 1996).

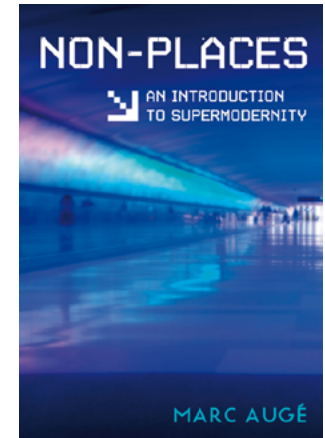
Υπάρχουν όμως και τόποι στους οποίους εντοπίζεται η ενδεχόμενη έλλειψη ύπαρξης ατμόσφαιρας καθώς όπως υποστηρίζει ο Relph, οι έννοιες του «τόπου» (place) και της «α-τοπίας» (placelessness), διαμορφώνονται ανάλογα με την αυθεντικότητα της χωρικής εμπειρίας (Relph, 1976), γεγονός που αποδίδεται στην σύγχρονη κοινωνία όπου κυριαρχεί η μαζική κατανάλωση, η εξύψωση της εξατομίκευσης, η έντονη κινητικότητα/ δικτύωση/ πληροφορία/κτλ. Έτσι, αναδύονται τοπία όπου παρατηρείται η *“αντικατάσταση των ιδιαίτερων και αξιοσημείωτων τόπων, με ανώνυμους χώρους και «ανταλλάξιμα» περιβάλλοντα”* (Seamon&Sowers, 2008).

Ο Marc Augé αποδίδει στο χώρο ιδιότητες που τον ορίζουν ως “ταυτοποιητικό”, “σχεσιακό” και “ιστορικό” σε σχέση με τον άνθρωπο-χρήστη, καθώς *“έτσι ο χώρος είναι τριπλά συμβολικός: συμβολίζει τη σχέση καθενός από τους χρήστες του με τον εαυτό του, με τους άλλους χρήστες και με την κοινή τους ιστορία”* (Augé, 1999: 157). Επομένως, εάν σε έναν χώρο δεν μπορεί να αποδοθεί μια από τις παραπάνω ιδιότητες, τότε αυτός ορίζεται ως “μη τόπος”. Η έννοια του “μη τόπου” αφορά χώρους που χαρακτηρίζονται από απόλυτη τυποποίηση, ταχύτητα και κοινή συμπεριφορά, στοιχεία που του προσδίδουν την ιδιότητα του “μη-τόπου” (Augé, 1999: 1). Σε ένα “μη-τόπο” το άτομο αναγνωρίζεται μόνο κατά την είσοδο και έξοδο σ’ αυτόν, ενώ κατά τη διάρκεια του περάσματος χάνει τα χαρακτηριστικά του, γίνεται ένας μέσα στο πλήθος, παίρνοντας το ρόλο του χρήστη-πελάτη, καταναλωτή, περαστικού-ταξιδιώτη. Όλες οι διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα στο “μη-τόπο”, απευθύνονται στον καθένα και σε όλους, μέσα σε ένα πλαίσιο απώλειας της προσωπικής ταυτότητας και κατάσταση ομοιομορφίας, ως προϊόντα της υπερνεωτερικότητας¹ που χαρακτηρίζει την εποχή μας. Σε αντίθεση με τους παραδοσιακούς δημόσιους χώρους, με τους οποίους μπορεί κανείς να ταυτιστεί, οι “μη τόποι” είναι χώροι αποστασιοποιημένοι και κατά κανόνα ανοίκειοι προς τον άνθρωπο.

Συμπερασματικά, η εμπειρία της ατμόσφαιρας του χώρου αποτελεί μια διαδικασία η οποία προκύπτει από την συνδυαστική λειτουργία της αντίληψης, της φαντασίας και της μνήμης, προσδιορίζει τον τόπο σε αντίθεση με τον μη-τόπο που χαρακτηρίζεται από έλλειψη ατμόσφαιρας, είναι αδιάφορος, μη αυθεντικός, κοινότυπος. Η ύπαρξη ατμόσφαιρας αποτελεί υπό αυτή την έννοια τεκμήριο της ταυτότητας του τόπου (Τσακίρη, 2016).

Gatwick airport
<https://www.gatwick-airport-guide.co.uk/north.html>

<https://www.versobooks.com/books/360-non-places>

¹ Σε μια εποχή τεχνολογικής επανάστασης στον τομέα των επικοινωνιών, η υπερνεωτερικότητα χαρακτηρίζεται, σύμφωνα με τον Marc Augé, από μια τριπλή «υπερβολή» που επηρεάζει το χρόνο, το χώρο και τις κοινωνικές σχέσεις: επιτάχυνση της ιστορίας, συρρίκνωση του πλανήτη, εξατομίκευση των ανθρώπινων πεπρωμένων[Augé, 1999]

1.3.Η πόλη ως κοινωνικό περιεχόμενο και κατασκευή

Σε αυτό το σημείο της παρούσας εργασίας, θα συσχετίσουμε την διαδικασία συγκρότησης της ατμόσφαιρας του χώρου μέσω της ατομικής αντιληπτικής εμπειρίας με τα ισχύοντα κοινωνικοπολιτισμικά πλαίσια, εντός των οποίων διαμορφώνεται η ζωή του ανθρώπου. Καθώς οι θεωρητικές προσεγγίσεις που αφορούν τις χωρικές σχέσεις διαμορφώνονται σε ένα συγκεκριμένο χρονικό πλαίσιο, οι συγκροτήσεις ερμηνειών για το χώρο της πόλης αναπόφευκτα συνδέονται στενά με τους κοινωνικούς και πολιτισμικούς μετασχηματισμούς της εκάστοτε εποχής. Θα αναφερθούμε στις θεωρήσεις για το χώρο οι οποίες αφορούν στην ερμηνεία του ως κοινωνική κατασκευή και συγκεκριμένα ως πεδίο επιτέλεσης καθημερινών πρακτικών, ως ένα ακόμα κομβικό σημείο για την κατανόηση της χωρικής εμπειρίας. Στο πλαίσιο της σύγχρονης καπιταλιστικής κοινωνίας, , τα δομικά χαρακτηριστικά της όπως η δικτύωση, η κινητικότητα και η τεχνολογική ανάπτυξη, αποτελούν μηχανισμούς επαναδιαπραγμάτευσης των ερμηνειών για το χώρο και ως εκ τούτου για την πόλη.

Κατά τα μέσα του 19ου αιώνα στη Δυτική Ευρώπη, η βιομηχανική επανάσταση έχει αρχίσει να επιφέρει σημαντικές αλλαγές στην κοινωνία, εγκαಿನιάζοντας μια σειρά από αλλαγές στη δομή του αστικού τοπίου και κατά συνέπεια στις κοινωνικές σχέσεις που συνθέτουν τις εκφάνσεις της ζωής στην πόλη. Το φαινόμενο της αστικοποίησης² και οι κοινωνικοί μετασχηματισμοί που αυτή επέφερε, η προώθηση της καταναλωτικής εμπειρίας ως πρωταρχική αξία - σύμβολο, καθώς και η εξατομίκευση σταδιακά οδήγησαν σε μια υποβάθμιση της αντίληψης για την καθημερινή ζωή και των πρακτικών της στο δημόσιο χώρο. Ο Γερμανός φιλόσοφος Walter Benjamin (1892 - 1940) με αφορμή τις αλλαγές που άρχισαν να γίνονται ορατές στο αστικό τοπίο στο όνομα της νεωτερικότητας, ασκεί δριμεία κριτική στα έργα του με τα οποία πραγματεύεται την ιδέα της αντίστασης στην ανερχόμενη καπιταλιστική κοινωνία και τις αξίες της. Επηρεασμένος από τις εξελίξεις που δρομολόγησε η εμπειρία του καπιταλισμού του 19ου αιώνα, για τον Benjamin, η ιδέα της κατοίκησης πρέπει να είναι μία εναλλακτική διαμόρφωση της κοινωνικής ζωής πέρα από το φετιχισμό της εξατομίκευσης (Elliott, 2011: 64) που χαρακτηρίζει την ζωή στην πόλη. Με μία σύγχρονη ανάγνωση μπορούμε να το θεωρήσουμε ως ανάγκη για ένα ζωντανό δημόσιο χώρο. Ο Benjamin παρατηρεί πώς η αστική ζωή πλάθεται με την εξωστρέφεια καθώς “ο πορώδης χαρακτήρας της πόλης είναι ο νόμος της καθημερινής ζωής” (Benjamin, 1985:169). Μέσα από το έργο του, φιγούρες όπως ο ο *flâneur* - *πλάνητας*, στους δρόμους του Παρισιού του 19ου αιώνα, αντικατοπτρίζουν τη διαλεκτική του σχετικά με την αντιμετώπιση του αστικού περιβάλλοντος ως κοινωνικά μεταμορφώσιμου και επαναστατικά δυναμικού. Ο *flâneur* μέσω της άσκοπης περιπλάνησής του, αντιδρά με αυτόν τον τρόπο στην απρόσωπη πραγματικότητα της πόλης που έχει επιβάλει η βιομηχανική κοινωνία, εξερευνώντας την νεωτερικότητα. Ο Benjamin, μιλάει για την βίωση της πόλης, ως ένα παζλ που δημιουργείται από αποσπασματικές εμπειρίες, υπογραμμίζοντας συγκεκριμένα για την κατανόηση της πόλης και της κοινωνικής ζωής την σημασία της αντιληπτικής εμπειρίας μέσω των αισθήσεων. Παράλληλα, δίνει έμφαση στην εξύψωση των πρακτικών που ορίζουν την καθημερινή ζωή στο δημόσιο χώρο, ως αντιπροσωπευτικό δείγμα της αστικής ζωής, ως πραγματική εμπειρία του αστικού και του συλλογικού.

Robert Doisneau, *Sunday morning in Arcueil*, 1945
<https://gr.pinterest.com/squeakylil/robert-doisneau/>

Την ίδια περίπου περίοδο, ο Γάλλος μαρξιστής φιλόσοφος και κοινωνιολόγος Henri Lefebvre (1901 - 1991), υπό το πρίσμα των σημαντικών πολιτικών και κοινωνικών μετασχηματισμών που έλαβαν χώρα τον 20ο αιώνα, διερευνά το ζήτημα της πόλης και την πολυπλοκότητα που χαρακτηρίζει τα αστικά φαινόμενα. Με μια οπτική συγγενή με αυτή του Benjamin, αναφέρεται στην καθημερινή ζωή ως δύναμη μετασχηματιστική για την κοινωνία. Για τον Lefebvre, η πόλη είναι η προβολή της κοινωνίας πάνω στο έδαφος (Lefebvre, 2007:83), με την καθημερινή ζωή το σημείο τομής για τη διερεύνηση των κοινωνικών σχέσεων και των χωρικών δομών, αφού κατά αυτό τον τρόπο οι άνθρωποι κατανοούν την πραγματικότητα, αποκτούν εμπειρίες, διαμορφώνουν πολιτική σκέψη και ανατρέπουν τους περιορισμούς των σχέσεων εξουσίας. Ο χώρος της πόλης με τις καθημερινές και συλλογικές πρακτικές που λαμβάνουν χώρα σε αυτόν, αποτελεί το καθρέφτισμα της αστικής εμπειρίας, καθώς “ο άνθρωπος πρέπει να είναι καθημερινός αλλιώς δεν θα είναι άνθρωπος” (Lefebvre 1991[1968]) .

Ο Lefebvre εξετάζει το φαινόμενο της πόλης υπό το πρίσμα της θεωρίας του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας, στην αντιστοίχσή του με τους τρόπους παραγωγής και τις μορφές ιδιοκτησίας που δημιουργούν και επιβάλλουν χωρικές πραγματικότητες και αντιθέσεις . Μέσα από το βιβλίο του “La production de l’ espace” που εκδόθηκε το 1974, προτείνει μια τριαδική ανάλυση για το χώρο καθώς θεωρεί πως η παραγωγή του αναλύεται στις εξής διακριτές κατηγορίες:

- τις χωρικές πρακτικές (*spatial practices*): ο χώρος, ως υλική/εμπειρική πραγματικότητα, διαμορφωμένη σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο κοινωνικών σχέσεων, αναγκών και συσχετισμών
- τις αναπαραστάσεις του χώρου (*representation of space*): ο χώρος των επιστημόνων και των τεχνοκρατών, η νοητική αναπαράσταση του χώρου, η γνώση για το χώρο
- τους χώρους των αναπαραστάσεων (*representational space* ή *space of representation*): ο χώρος βιωμένος ως αδιαμεσολάβητη εμπειρία, μετασχηματισμένος απ’ την οικειοποίηση και την κατοίκηση.

Ταυτόχρονα, υποστηρίζει ότι η ανάλυση της καθημερινής ζωής και η κατανόηση των αντιθέσεών της, μπορεί να ανατρέψει το υπάρχον καπιταλιστικό σύστημα και να δημιουργήσει ένα χώρο ρευστό και δυναμικό, προϊόν αμοιβαίων σχέσεων που θα θέσει τις βάσεις για την ανάδυση των ατομικών και συλλογικών συνειδήσεων. Στο πλαίσιο αυτό, ο Lefebvre θεωρεί ότι η καθημερινή ζωή αποτελεί βασικό άξονα για την κατανόηση του κοινωνικού μετασχηματισμού, ο οποίος είναι αναπόσπαστος από τον μετασχηματισμό του αστικού χώρου.

² Με τον όρο αστικοποίηση αναφερόμαστε, συνήθως, στην ανακατανομή του πληθυσμού και των παραγωγικών δραστηριοτήτων στο φυσικό χώρο και στην προνομακή συγκέντρωσή τους σε ορισμένα μεγάλα, συχνά γιγαντιαία, οικιστικά συγκροτήματα – τις πόλεις – διαδικασίες που κινητοποιούνται από τις μεταβολές στην παραγωγή, οι οποίες εισάγονται από την εκβιομηχάνιση και την καπιταλιστική ανάπτυξη (Μαντουβάλου, 1995)

2. Το ενέργημα του περπατήματος

Συγχρόνως υποστηρίζει ότι το να αντιμετωπίζουμε την καθημερινότητα ως κάτι ασήμαντο αποτελεί θεμελιώδες λάθος, υποστηρίζοντας ότι αυτή είναι «η πραγματική ζωή», το «εδώ και τώρα» και όχι μια αφηρημένη αλήθεια (Lefebvre 2007). Οι καθημερινές δραστηριότητες είναι επαναλαμβανόμενες και κοινές, έχουν οργανωθεί σε συγκεκριμένους χώρους και υπό συγκεκριμένους αστικούς, διοικητικούς και πολιτισμικούς θεσμούς που είναι αποτέλεσμα της κυρίαρχης ιδεολογίας και του τρόπου παραγωγής. Οι άνθρωποι λοιπόν υφίστανται από τη μια, μια «ρυθμιζόμενη καθημερινότητα», όπου οι δραστηριότητες επιβάλλονται στην καθημερινή ζωή τους και τους αλλοτριώνουν (εννοώντας όλη την ανιαρή καθημερινή ρουτίνα). Από την άλλη, στην καθημερινή ζωή εντοπίζονται οι συνθήκες που είναι ταυτόχρονα οι φορείς της «απο-αλλοτρίωσης» (χειραφέτησης) της εργατικής τάξης από την καθημερινότητα (Merrifield, 2006 στο Βαϊου & Χατζημιχάλης, 2012).

Συνοψίζοντας, μέσα από τις παραπάνω θεωρητικές αναζητήσεις για το χώρο της πόλης, προκύπτει η ιδιαίτερη σημασία που δίνεται στην αντιληπτική εμπειρία του υποκειμένου για την βίωση του περιβάλλοντος στο οποίο κατοικεί, δρα, κινείται και συμβιώνει. Συγκροτείται με αυτό τον τρόπο, μια ερμηνεία για τον τόπο ως έναν χώρο τον οποίον οι κάτοικοί του, του έχουν αποδώσει ιδιαίτερο νόημα. Συνδέονται με αυτόν μέσω των καθημερινών τους δραστηριοτήτων, των συναντήσεων και των εμπειριών τους, οι οποίες διαδραματίζονται σε αυτόν, ερμηνεύοντας τον ασυνείδητα.

Michael Ackerman, *Half life*, 2011
<https://imagineimedentrodeti.wordpress.com/2011/06/25/fotografos-do-seculo-xxi-michael-ackerman-trabalho-para-historia-da-fotografia-no-arco/>

Αναφερθήκαμε προηγουμένως στην διαδικασία ερμηνείας της ατμόσφαιρας ενός χώρου μέσω της αντιληπτικής σχέσης που αναπτύσσει το υποκείμενο με αυτόν, καθώς τα ερεθίσματα και η εγγραφή αυτών στη νοητική αντίληψη του ανθρώπου, διαμορφώνουν τρόπους και ορίζουν ταυτοποιητικές σχέσεις μεταξύ τους. Εστιάζοντας στο αστικό τοπίο θα πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν τις διεργασίες και τους μετασχηματισμούς που λαμβάνουν χώρα σε αυτό σε κοινωνικό, χωρικό και πολιτισμικό επίπεδο. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο χώρος όχι μόνο αναγνωρίζεται ως μη-στατικός αλλά βρίσκεται σε μια συνεχή κατάσταση επαναδιαμόρφωσης. Οι κινήσεις και οι κάθε είδους καθημερινές δραστηριότητες που διαδραματίζονται μέσα σε αυτόν, του προσδίδουν νόημα και τον μεταλλάσσουν. Μέσα στα χωροχρονικά πλαίσια που καθορίζουν την χωρική αντίληψη, το ενέργημα του περπατήματος αποτελεί νοητικό εργαλείο ανάγνωσης και αλληλεπίδρασης με το αστικό τοπίο αφού *“περπατώντας διαβάζω και καταγράφω το χώρο, το σώμα μου εγγράφει τα γεγονότα του ταξιδιού μου, τις εντυπώσεις, τα εμπόδια, τους κινδύνους, την ποικιλομορφία του εδάφους. Η φυσική δομή του εδάφους αντανakλάται στο κινούμενο σώμα μου”* (Carteri, 2002).

2.1. Το περπάτημα ως μέθοδος ανάγνωσης του αστικού τοπίου

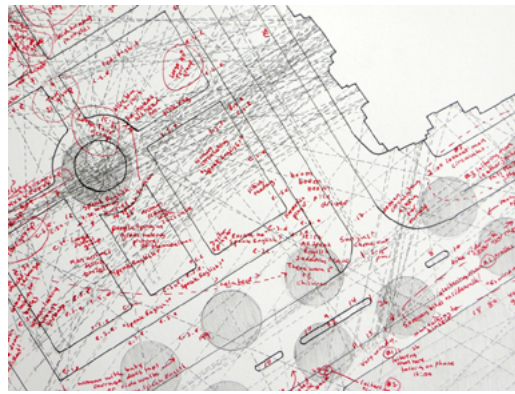
Ο Michel de Certeau στο έργο του “The Practice of Everyday Life”, αναφέρεται στο περπάτημα ως μια πρακτική “μιας πρωταρχικής μορφής εμπειρία της πόλης”, μια στρατηγική ανάγνωσης του χώρου καθώς *“τα σώματα των περιπατητών ακολουθούν τα σημεία γραφής στο αστικό κείμενο, το οποίο οι ίδιοι γράφουν χωρίς να μπορούν να το διαβάσουν [...] τα δίκτυα αυτών των κινούμενων, τεμνόμενων μεταξύ τους γραπτών, συνθέτουν μια πολυσχιδή ιστορία που δεν έχει συγγραφέα - ούτε θεατή”*(De Certeau, 1984: 158). Ο de Certeau βλέπει την πόλη ως ένα παλίμψηστο από πολλαπλά επίπεδα συμβάντων και πορειών - ορατών ή μη - τα οποία χαρακτηρίζονται από μια πολυσήμαντη δυναμική, ως αντιδιαστολή στη μορφή του αστικού τοπίου όπως αυτό αναπαριστάται στους συμβατικούς χάρτες. Θεωρεί ότι *“οι πρακτικές του περπατήματος είναι ξένες προς την ‘γεωμετρική’ ή ‘γεωγραφική’ υπόσταση ενός τόπου [...] αναφέρονται, σε μια άλλη χωρικότητα (μια ανθρωπολογική, ποιητική και μυθική εμπειρία του χώρου)”* (De Certeau, 1984: 158). Διακρίνει μια αμφίδρομη σχέση μεταλλαγής μεταξύ του χώρου της πόλης και του χρήστη του - τον “συνηθισμένο άνθρωπο” όπως ο ίδιος αναφέρει - ο οποίος δρα σε επίπεδο “τακτικής” διαχειριζόμενος με αυτόν τον τρόπο την κυριαρχία της επικρατούσας τάξης πραγμάτων. Ο “συνηθισμένος άνθρωπος” με το περπάτημα, την περιπλάνησή του σε μέρη που αυτός επιλέγει, οικειοποιείται το χώρο, αναδεικνύει χρήσεις, προσθέτει εμπειρίες και αλλάζει στην πράξη τον πολεοδομικό σχεδιασμό καθώς *“ο περιπατητής κινείται σε μια υπάρχουσα χωρική οργάνωση της πόλης, αλλά επιλέγει, ή ακόμα και καταδικάζει ορισμένους τρόπους στην αδράνεια ή στην αφάνεια ή το αντίθετο”*(De Certeau, 1984: 99) .

Για τον De Certeau η πόλη περιγράφεται ως μια αφηρημένη έννοια, που οργανώνεται από τις κυβερνήσεις, τις εταιρείες και άλλους οργανισμούς. Προϊόν της δραστηριοποίησής τους είναι αντικείμενα όπως χάρτες, που περιγράφουν την πόλη ως ένα όλο, με τον τρόπο που θα την αντιλαμβανόταν κάποιος που πετάει από ψηλά. Αυτή η αντιμετώπιση ανήκει για τον De Certeau στον αστικό σχεδιαστή (Περυσινάκη, 2009: 241). Ο περιπατητής, αντίθετα, κινείται στα επίπεδα του δρόμου και ακολουθεί διαδρομές που δεν ορίζονται από ακριβείς κατόψεις, στρίβει σε μονοπάτια και αγνοεί τους καννάβους που οργανώνουν τους κεντρικούς δρόμους.

Gustave Caillebotte, *Paris Street; Rainy Day*, 1877, Art Institute of Chicago, <https://en.wikipedia.org/>

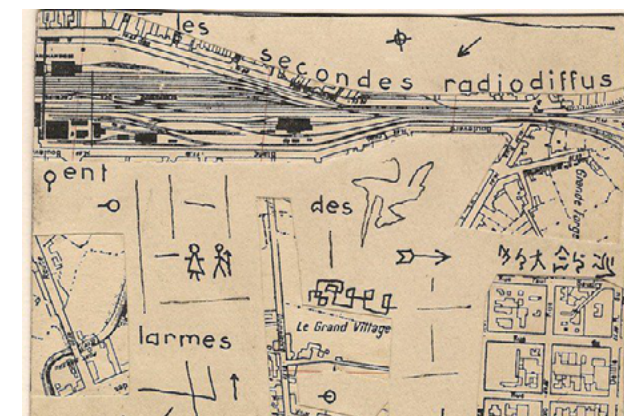
Larissa Fassler, *Schlossplatz II*, 2013 <http://www.larissafassler.com>

Η άποψη αυτή εικονογραφεί την υπόθεση του De Certeau ότι η καθημερινή ζωή οργανώνεται γύρω από μια παραβίαση των προσωπικών ορίων που ορίζουν το χώρο στον οποίο κινείται ο καθένας. Η ρητορική τού να περπατά κανείς στην πόλη λειτουργεί για τον De Certeau σαν τη σχέση ανάμεσα στο λόγο και τη γλώσσα καθώς τη συνδέει με το τοπογραφικό σύστημα που ακολουθεί ο πεζός (ομοίως όπως αυτός που μιλά μια γλώσσα προσαρμόζεται και χρησιμοποιεί τη γλώσσα), πρόκειται για μια χωρική πραγματοποίηση του τόπου (με τον ίδιο τρόπο που η πράξη του λόγου είναι μια ηχητική πραγματοποίηση της γλώσσας). Το περπάτημα ορίζει ακόμα ένα μετατιθέμενο όριο, το σύνορο, συνδυάζοντας το με τους ενδιάμεσους χώρους που μπορούν να χαρτογραφηθούν με την προϋπόθεση της διαμέσου τους κίνησης. Με τον τρόπο αυτό, το περπάτημα ορίζει τους εσωτερικούς τόπους στο αστικό τοπίο, ή αλλιώς αποκαλύπτει τις ζώνες αυτών των ενδιάμεσων τόπων. Η αίσθηση που έχει κανείς όταν κινείται στους τόπους αυτούς είναι μάλλον αποσπασματική και ασυνεχής, καθώς με τη διαφορά των συντεταγμένων που περιγράφουν την κίνηση, ο περιπατητής-υποκείμενο αποκτά διαφορετικές θεάσεις των αντικειμένων του τοπίου, τα ίδια πράγματα παρουσιάζονται αγνώριστα (Περυσνάκη, 2009: 241).

Ιστορικά, το ενέργημα του περπατήματος στην Παλαιολιθική εποχή συνδεόταν με τη δραστηριότητα εξεύρεσης τροφής και κατά συνέπεια της επιβίωσής του προϊστορικού ανθρώπου. Μέχρι και το 19ο αιώνα, δεν είχε αποδοθεί στο περπάτημα και στην περιπλάνηση η ιδιότητα του εργαλείου ανάγνωσης και νοηματοδότησης του χώρου. Για πρώτη φορά απαντάται στην ποίηση του Baudelaire, όπου ο *flâneur* - πλάνητας - ο οποίος έχει άπλετο ελεύθερο χρόνο, περιπλανάται στο Παρίσι του 19ου αιώνα προσπαθώντας να βιώσει τα ερεθίσματα της πόλης. Ο Benjamin, όπως αναφέραμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, αποδίδει στον *flâneur*, την ιδιότητα του αστικού παρατηρητή, ο οποίος αποστασιοποιημένα και ελεύθερα, εξερευνά τις στοές, τα κατώφλια και τα φαρδιά βουλεβάρτα της πόλης, αναπτύσσοντας έτσι “*ασυνείδητες μορφές αντίδρασης ενάντια στους ρυθμούς της εποχής*” (Benjamin, 2002: 338) Είναι η εποχή όπου οι μεγάλες πολεοδομικές παρεμβάσεις του Haussmann και η επέλαση των μεγάλων πολυόροφων εμπορικών καταστημάτων, ορίζουν ένα νέο αστικό κατεστημένο, αποπροσανατολιστικό και αγοραφοβικό, στο οποίο ο *flâneur* προσπαθεί να αντιδράσει, καθώς “*γίνεται παθητικός, θηλυπρεπής, ενώ χάνεται στο λαβύρινθο της πόλης καθώς νιώθει να απειλείται από την πατριαρχική τάξη που θεμελιώνει η σύγχρονη πολεοδομία*” (Clarke, 2004: 87). Ο *flâneur* αναζητά την τυχαιότητα στις συναντήσεις και η διαρκής επιθυμία του για έμπνευση βρίσκει πρόσφορο έδαφος στα συμβάντα που λαμβάνουν χώρο στο πεδίο περιπλάνησής του. Η περιπλάνηση αναφέρεται εδώ ως μια μορφή παρατήρησης του αστικού τοπίου, ως αντίδραση σε μια κοινωνία όπου ο καπιταλισμός αρχίζει να επιφέρει σημαντικές αλλαγές, με ορατές επιδράσεις στις χωρικές σχέσεις. Μπορούμε να πούμε ότι εμφανίζονται τα πρώτα δείγματα αμφισβήτησης των αρχών του ισχύοντος πολεοδομικού σχεδιασμού προετοιμάζοντας το έδαφος για μια σειρά θεωρήσεων που εναντιώνονται στις τακτικές της συμβατικής γεωγραφίας και οι οποίες κάνουν την εμφάνισή τους μισό αιώνα αργότερα στη Γαλλία.

Πραγματευόμενη τις σχέσεις μεταξύ του ανθρώπινου ψυχισμού και του χώρου στην μεταπολεμική καπιταλιστική κοινωνία, η ομάδα των Λεττριστών³ εισάγει για πρώτη φορά τον ορισμό της *ψυχογεωγραφίας* το 1953. Συγκεκριμένα, την ορίζουν ως την “*ακριβή μελέτη των νόμων και των ιδιαίτερων επιδράσεων του γεωγραφικού περιβάλλοντος, συνειδητά, οργανωμένου ή μη, πάνω στα συναισθήματα και τη συμπεριφορά των ατόμων*” (Καταστασιακή Διεθνής, 1999), αναφερόμενοι για πρώτη φορά ως τότε, στην ύπαρξη μιας μάλλον αμφίδρομης αλληλεπίδρασης μεταξύ αστικού τοπίου και υποκειμένου. Παράλληλα, αναφέρονται στην ύπαρξη συναισθηματικών πεδίων που διαπερνούν την πόλη και χρησιμοποιούν την αστική περιπλάνηση ως μέθοδο χαρτογράφησης των πεδίων αυτών. Όντας μέλος των Λεττριστών, ο Γάλλος μαρξιστής θεωρητικός, συγγραφέας και κινηματογραφιστής, Guy Debord (1931-1994), θεωρείται ο θεμελιωτής της έννοιας της ψυχογεωγραφίας. Στο βιβλίο του “*La société du spectacle*” και στο κείμενο με τον τίτλο “*Theory of the Dérive*”, ο Debord καθιστά την *dérive*- περιπλάνηση, μέσο απεξάρτησης από μια καπιταλιστική κοινωνία καθώς το υποκείμενο ακολουθεί τις πρωταρχικές του επιθυμίες και όχι αυτό που επιτάσσουν οι επιταγές του προηγμένου καπιταλισμού. Όπως ο ίδιος γράφει: “*Ένα ή περισσότερα άτομα που ρίχνονται στην περιπλάνηση απαρνιούνται, για κάποιο μεγαλύτερο ή μικρότερο χρονικό διάστημα, τους λόγους για τους οποίους συνήθως μετακινούνται και δρουν, τις σχέσεις τους, τις δουλειές τους και τις συνηθισμένες διασκέδασεις τους, για να αφεθούν ελεύθερα όπου τα πάει ο χώρος κι οι συναντήσεις που αντιστοιχούν σε αυτόν*” (Καταστασιακή Διεθνής, 1999). Σύμφωνα με τον Debord, “*η περιπλάνηση περιλαμβάνει ταυτόχρονα αυτή την ελευθερία μετακίνησης και την αναγκαία αντίφαση της, την κυριαρχία πάνω στις ψυχογεωγραφικές μεταβολές- η οποία κερδίζεται με τη γνώση και των υπολογισμό των δυνατοτήτων τους*” (Καταστασιακή Διεθνής, 1999).

Το 1957, ο Debord, γίνεται ιδρυτικό μέλος της ομάδας της Καταστασιακής Διεθνούς (Internationale situationniste) η οποία έδρασε στη Γαλλία μέχρι περίπου και το 1972. Τα μέλη της ομάδας, επηρεασμένοι από το σουρεαλιστικό κίνημα, επιζητούν την προσέγγιση των αστικών φαινομένων μέσα από την δόμηση καταστάσεων έχοντας ως κινητήριο μηχανισμό την ανθρώπινη επιθυμία. Θέλοντας να δομήσουν καταστάσεις, επιθυμούν την δημιουργία περιβαλλόντων ώστε να καλύψουν τις πρωταρχικές επιθυμίες και ανάγκες του ατόμου, αντιτιθέμενοι στη θεαματική κουλτούρα της Μοντέρνας αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας (Vidler, 1992: 204). Με βασικό τους εργαλείο την περιπλάνηση, οι Καταστασιακοί επιζητούν να ανιχνεύσουν και να κατανοήσουν την πόλη, με γνώμονα τόσο τις επιθυμίες και την ψυχολογική κατάσταση του ατόμου - περιπλανητή όσο και το αστικό περιβάλλον μέσα στο οποίο αυτός κινείται.

http://www.lettriste-situationniste.com/wp-content/uploads/2015/08/metagraphie_Brau.jpg

3 *Lettristes*: πρωτοποριακή ομάδα καλλιτεχνών που ιδρύθηκε από τον Ρουμάνο ποιητή, κινηματογραφιστή και θεωρητικό, Isidore Isou στα μέσα της δεκαετίας του '40 στη Γαλλία και ήταν επηρεασμένη ιδεολογικά και καλλιτεχνικά από τα κινήματα του σουρεαλισμού και του ντανταϊσμού.

Αυτή ακριβώς η αντιληπτική σχέση με το χώρο την οποία επεδίωξαν οι Καταστασιακοί να εκφράσουν μέσω της περιπλάνησης στο θεωρητικό τους μανιφέστο αλλά και στις χαρτογραφήσεις τους, αποτελεί ζήτημα προς έρευνα και επαναδιαπραγμάτευση σε ένα πλαίσιο πιο επίκαιρο από ποτέ. Προκύπτει η ανάγκη έκφρασης του χωρικού βιώματος σε μια αναπαραστατική συνθήκη η οποία πραγματεύεται αυτές ακριβώς τις αισθητηριακές ποιότητες του αστικού τοπίου που εγγράφονται στην αντίληψη του παρατηρητή. Μέσω της παρούσας εργασίας, αναζητείται αυτή η συγκεκριμένη χαρτογράφηση της εμπειρίας του υποκειμένου, καθώς οι συσχετισμοί μεταξύ των αισθητηριακών ερεθισμάτων του υποκειμένου-παρατηρητή στο αστικό τοπίο αποτελούν εγγραφές της δομής της πόλης, ως μια συνολική ερμηνεία της ταυτότητάς της. Μια σειρά χαρτογραφικών προσεγγίσεων, ενταγμένων στο κοινωνικοοικονομικό και πολιτισμικό πλαίσιο του δεύτερου μισού του 20ου αιώνα, θα αναλυθεί παρακάτω καθώς κρίνεται αναγκαία ώστε να γίνουν οι απαραίτητοι συσχετισμοί με τα ερωτήματα που πραγματεύεται η παρούσα εργασία.

2.2. Οι χαρτογραφήσεις στην πόλη - από τους Καταστασιακούς στα locative media

“Maps have been powerful, maps have been beautiful, maps have been dense with all manner of information, coated with flora, fauna, heights and depths, land use, people use, traffic flows and particularly hostile borders”

Richard Saul Wurman, “ The exposed city:mapping the urban invisible”

“Η εικόνα της πόλης είναι μία σύνθεση που προκύπτει από την αδιάκοπη λειτουργία όλων των αισθήσεων”

Kevin Lynch, “The image of the city”

Έχοντας εξετάσει προηγουμένως το πλαίσιο μέσα στο οποίο πραγματοποιούνται οι καταγραφές των χωρικών βιωμάτων στο αστικό τοπίο, μέσω του περπατήματος, θα επισημάνουμε μια σειρά από παράγοντες που σχετίζονται με την αδυναμία των ισχύοντων “συμβατικών” χαρτών να χαρτογραφήσουν τα προϊόντα μιας τέτοιας αντιληπτικής σχέσης υποκειμένου-χρήστη. Η χαρτογράφηση ορίζεται ως “1.η σύνταξη (κυρίως γεωγραφικού) χάρτη” και “2.η ένταξη στα δεδομένα ενός ζωγραφικού χάρτη των φαινομένων που απαντούν σε κάθε περιοχή, όπως αυτά έχουν εντοπισθεί και καταταχθεί βάσει ερευνών από συγκεκριμένη επιστήμη” (Μπαμπινιώτης, 2012). Ενώ πληθώρα χαρτών εξυπηρετούν, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, τις εκάστοτε ανάγκες για πλοήγηση και προσανατολισμό, είτε τις ανάγκες πολεοδομικής ερμηνείας των δομών που συγκροτούν την πόλη όπως αυτή μεταφράζεται σε χάρτες χρήσεων γης, υψών κτιρίων κ.ο.κ., ταυτόχρονα παραμορφώνουν την απόσταση, την κλίμακα, το σχήμα, το εμβαδόν, προκειμένου να εξυπηρετήσουν τις εκάστοτε ανάγκες. Οι ανάγκες αυτές προκύπτουν από την αρχή εκείνη που κατασκευάζει το χάρτη, καθώς, ανέκαθεν, οι χάρτες κατασκευάζονταν από τις κυβερνούσες αρχές και αποτελούσαν ένδειξη κυριαρχίας και πολιτικής δύναμης. Όπως επισημαίνουν οι Charitos et al, η ιστορία της χαρτογράφησης και των μέσων για την πάραξη χαρτών σε καμία περίπτωση δεν είναι ουδέτερη ή αντικειμενική (Charitos, Paraskevoudoulou, Rizopoulos, 2008: 3).

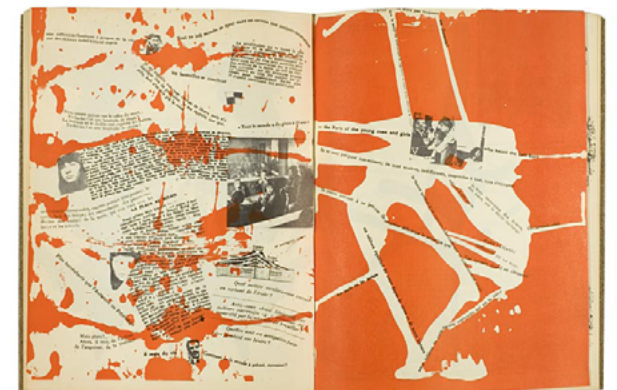
Επιπλέον, μια τέτοια χαρτογραφική προσέγγιση γίνεται αντικείμενο κριτικής, καθώς υπαινίσσεται μια αντικειμενικότητα που δεν ισχύει, καθώς δεν πραγματεύεται το ζήτημα της χωρικής αντίληψης πέρα από τις διαστάσεις του καρτεσιανού συστήματος και τον οργανωμένο κάνναβο.

Εδώ, κρίνεται σκόπιμο να παραθέσουμε τις τακτικές χαρτογράφησης που ενσκήπτουν από τις προσεγγίσεις του κινήματος των Καταστασιακών, οι οποίες και χρησίμευσαν σαν εργαλείο χωρικής ανάγνωσης και αντίδρασης στο κοινωνικό κατεστημένο, στο Παρίσι, μετά τα μέσα του 20ου αιώνα. Όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, μέσω της περιπλάνησης και της αστικής παρατήρησης ως εργαλείο ανάγνωσης της πόλης, προκύπτουν οι πρώτοι Καταστασιακοί ψυχογεωγραφικοί χάρτες, οι οποίοι αμφισβητούν την πόλη ως ενιαίο σύνολο αλλά την αντιμετωπίζουν ως σκηνικό και ως άθροισμα “*ενοτήτων*”. Στους ενδιάμεσους χώρους των εντοπισμένων ενοτήτων της πόλης, οι Καταστασιακοί καταγράφουν “*ατμόσφαιρες*” (*ambiances*), οι οποίες καθορίζουν τα όρια και τη δυναμική του χώρου. Τα όρια που μπορεί να αντιληφθεί τη στιγμή της περιπλάνησης, το υποκείμενο, είναι ρευστά και εξαρτώνται από καθαρά ποιοτικά χαρακτηριστικά και όχι από παράγοντες όπως η γειτνίαση ή η εγγύτητα. Η δυναμική της περιπλάνησης αναδεικνύει τις ατμόσφαιρες αυτές ως γεγονότα επανακαθορίζοντας τις αξίες του χώρου της πόλης και άρα διαμορφώνοντας μια νέα χαρτογράφηση της στην οποία οι ‘ενότητες ατμοσφαιρών’ της συγκεκριμένης περιπλάνησης κόβονται και τοποθετούνται με τρόπο ο οποίος δεν έχει σχέση με τον προσανατολισμό, αλλά με τρόπο ο οποίος έχει να κάνει με τη πορεία που ακολουθήθηκε, ενώ το μέγεθος των ενοτήτων καθορίζονται από την εκάστοτε δυναμική τους.

Παρατηρούμε εδώ ένα κομμάτισμα του κλασικού χάρτη, ένα σύνολο από θραύσματα και σχέσεις, που υπερτονίζουν την ύπαρξη διαφορετικών ενοτήτων ατμοσφαιρών, τα συστατικά τους στοιχεία και τον χωρικό εντοπισμό τους (McDonough, 1994: 64). Στους χάρτες των Καταστασιακών, για πρώτη φορά διαμορφώνεται η αντίληψη για την πόλη ως ένα πεδίο δυνάμεων και όχι ως ένα αυστηρά προσδιορισμένο χωρικά κομμάτι ενός πολεοδομικού ιστού. Παράλληλα, ο παράγοντας της τυχαιότητας αποτελεί βασικό άξονα της προσέγγισής τους στην πόλη καθώς όπως περιγράφεται στο “Theory of the dérive”, ο Debord προτείνει την ιδέα του “πιθανού ραντεβού” σαν έναν τρόπο συμπεριφοριστικού αποπροσανατολισμού. Συγκεκριμένα, δίνεται σε ένα άτομο ραντεβού σε μια συγκεκριμένη μέρα σε έναν συγκεκριμένο τόπο χωρίς να έχει ιδέα το ίδιο αν θα υπάρχει κάποιος εκεί να τον συναντήσει ή ποιός θα είναι. Μην ξέροντας τί να περιμένει, θα μελετήσει το περιβάλλον γύρω του και θα αρχίσει να συνομιλεί με τους περαστικούς: «*Μπορεί να μη συναντήσει κανένα ή ακόμα μπορεί τυχαία να συναντήσει το άτομο που κανόνισε το ‘πιθανό ραντεβού’*’. Σε κάθε περίπτωση, ιδιαίτερα αν ο τόπος και ο χρόνος του ‘ραντεβού’ έχουν καθοριστεί σωστά, το πώς θα αξιοποιήσει το χρόνο του θα πάρει μια αναπάντεχη τροπή” (Καταστασιακή Διεθνής, 1999).

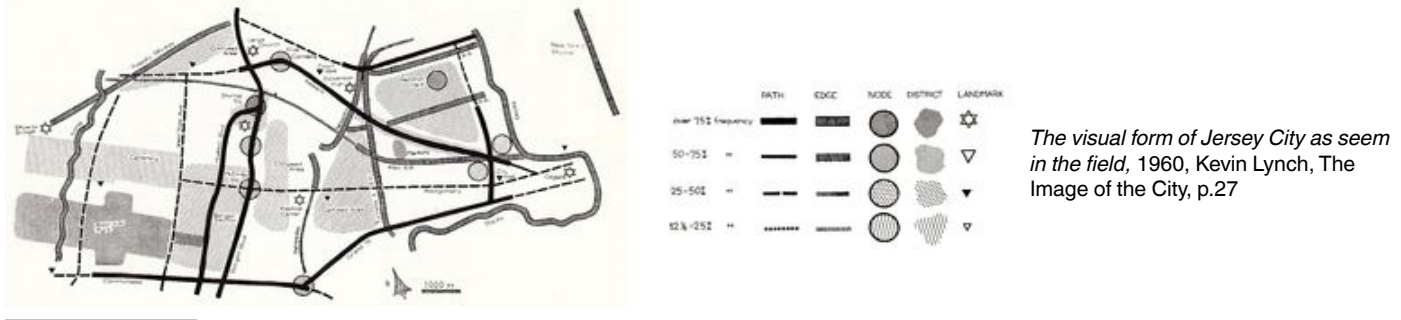
Guy Debord, *Naked City*, 1959
<https://en.wikipedia.org/>

Asger Jorn & Guy Debord, *Memories*, 1957. Resource: Situational and Relational art research #1. (2013)

Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι παρόλο που η αξία της καθημερινής ζωής υποτιμήθηκε από πολλούς φιλοσόφους, όπως ο Heidegger που τη χαρακτήρισε «μη αυθεντική» (Heidegger,1985), οι Καταστασιακοί εστίασαν σ’ αυτήν εκ νέου και ανέδειξαν τη σημασία της. Συγκεκριμένα, υποστήριζαν ότι για την κοινωνική αλλαγή που οραματίζονταν δεν χρειαζόταν μόνο η αλλαγή της πολιτικής εξουσίας, αλλά και αλλαγές στην καθημερινή ζωή που προϋπέθεταν αλλαγές και στην οργάνωση του χώρου της, όπως και ο Lefebvre, περίπου μια δεκαετία αργότερα.

Την ίδια περίπου περίοδο, στην αντίπερα όχθη του Ατλαντικού, ο αρχιτέκτονας και πολεοδόμος Kevin Lynch, επηρεασμένος από τις θεωρίες της γνωστικής ψυχολογίας⁴, και το μοντέλο του “*γνωστικού χάρτη*”⁵, εκδίδει το “Image of the city”, το 1960. Μέσω του έργου του, επιχείρησε να εντοπίσει και να διερευνήσει τα στοιχεία εκείνα της πόλης “*που επιδρώντας έντονα στις αισθήσεις μπορούν να αναγνωριστούν και να οργανωθούν σε ένα συνεκτικό σύστημα με σαφήνεια – το στοιχείο δηλαδή της “αναγνωσιμότητας” της πόλης (legibility) και ταυτόχρονα αναζητά την έννοια της “εικονικότητας” (imageability), “τη δυνατότητα δηλαδή ενός στοιχείου να προκαλέσει τη δημιουργία μιας ισχυρής εικόνας σε οποιονδήποτε παρατηρητή”* (Lynch, 1960). Ο Lynch εστίασε στην εικόνα που το αστικό τοπίο δημιουργεί στους κατοίκους του, μέσω της δημιουργίας “*νοητικών χαρτών*”(mental maps) από τους ίδιους τους κατοίκους. Γ’ αυτόν, σημαντικό ρόλο σε αυτή την κατεύθυνση είχε η δυνατότητα του προσανατολισμού στην πόλη, που προσφέρει την αίσθηση της ασφάλειας. Ο Lynch πραγματοποίησε έρευνα σε τρεις πόλεις των Η.Π.Α. (Boston, Los Angeles, New Jersey), με σκοπό να δημιουργηθεί, μέσα από συνεντεύξεις, ένας νοητικός χάρτης από την αντίληψη του κάθε ερωτώμενου για την πόλη του, και τελικά ένας συλλογικός νοητικός χάρτης για την κάθε πόλη. Γι αυτό το λόγο πρότεινε πέντε στοιχεία που θεωρεί ότι δομούν τις νοητικές εικόνες της πόλης στους κατοίκους της: τις “διαδρομές” (paths), τα “όρια” (edges), τις “περιοχές” (districts), τους “κόμβους” (nodes) και τα “τοπόσημα” (landmarks). Το αποτέλεσμα ήταν η δημιουργία μιας σειράς νοητικών χαρτών από τους οποίους προέκυψε ότι υπάρχουν διάφοροι τρόποι πρόσληψης της εικόνας μιας πόλης ανάλογα με το υποκείμενο και ότι κάποιο στοιχείο μπορεί να υπερκαλύπτει ένα άλλο. Έτσι, ανάλογα με την κοινωνική θέση, τη χρονική συγκυρία κλπ., το ίδιο αντικείμενο μπορεί να γίνεται αντιληπτό ως τοπόσημο για κάποιον και ως κόμβος για κάποιον άλλο (Goodey 1971, στο Aragones & Arredondo 1985:198).

4 Οι θεωρίες της γνωστικής ψυχολογίας επιχειρούν να εξηγήσουν τις διαδικασίες με τις οποίες τα άτομα λαμβάνουν πληροφορίες από το "πραγματικό" περιβάλλον και τις μετατρέπουν σε προσωπικές προβολές. Σύμφωνα με την έννοια του "σχήματος" (schema), η οποία κατά τον Bartlett (1932) αφορά την οργάνωση που επιβάλλεται στα αποθηκευμένα στον ανθρώπινο εγκέφαλο στοιχεία, οι πληροφορίες αποθηκεύονται με τη μορφή "σχημάτων" όχι σαν είδωλα της πραγματικότητας αλλά σαν μια αποσπασματική απεικόνιση και μεταβαλλόμενη αλληλουχία εικόνων από εμπειρίες του παρελθόντος.

5 Η διαδικασία διαμόρφωσης αστικών εικόνων είναι η γνωστική διαδικασία κατά την οποία ο άνθρωπος, μέσω των μηχανισμών της αντίληψης, αποκτά γνώση για το περιβάλλον του καταλήγοντας σε περιβαλλοντικές εκτιμήσεις, περιγραφές, "σχηματοποιήσεις" και αναπαραστάσεις, διαδικασία-«κλειδί» στη σχέση αλληλεπίδρασης του ανθρώπου με το αστικό περιβάλλον του. Οι νοητικές αναπαραστάσεις του περιβάλλοντος (ονομάζονται γνωστικοί χάρτες και προσφέρουν ένα χρήσιμο μοντέλο του περιβάλλοντος μέσω της αντιληπτικής διαδικασίας (γνωστικές-ψυχολογικές διαδικασίες λήψης και επεξεργασίας της χωρικής πληροφορίας).

Η πρόθεση του Lynch ήταν να δημιουργήσει μια μεθοδολογία ανάγνωσης της αστικής εικόνας εστιάζοντας στις πτυχές της πόλης οι οποίες θα μπορούσαν να διαμορφωθούν πολεοδομικά από τις δημοτικές αρχές και τις κυβερνητικές στρατηγικές υπεύθυνες για το σχεδιασμό της πόλης. Σε αντίθεση με τους Καταστασιακούς των οποίων οι αστικές τακτικές - όπως η περιπλάνηση - εκκινούσαν από ένα θεωρητικό πλαίσιο συγγενές με το κίνημα του Σουρεαλισμού και είχαν σκοπό την ανατροπή της καπιταλιστικής κοινωνίας, ο Lynch από τη σκοπιά του πολεοδόμου, είχε σαν στόχο να δημιουργήσει μια περισσότερο εύληπτη εικόνα για την πόλη, μέσα στα πλαίσια μιας στρατηγικής πολεοδομικού σχεδιασμού εκπορευόμενη από το κράτος (Wood, 2010). Παρόλο που οι προσεγγίσεις του Lynch και των Καταστασιακών αντλούσαν από εκ βάθρου διαφορετικά πλαίσια, υπάρχει ένα σημαντικό κοινό στοιχείο που αποτυπώνεται στο έργο τους: η ανάγκη ανάγνωσης πτυχών του αστικού τοπίου από τα ίδια τα υποκείμενα-χρήστες του (Wood, 2010). Συμπερασματικά, αντλώντας από τις χαρτογραφικές μεθόδους που εφάρμοσε ο Lynch και τα μέλη του κινήματος των Καταστασιακών, σε ένα μάλλον συνδυαστικό πλαίσιο, μπορούμε να εξάγουμε στοιχεία τα οποία ως αποτελέσματα της ανθρώπινης αντίληψης και αξιολόγησης αλληλοεπιδρώσα με το αστικό τοπίο, αποδίδουν νοήματα στο χώρο, δημιουργούν τις αντίστοιχες προσδοκίες από τους χώρους αυτούς και επομένως συνθέτουν μια κοινωνική δομή με ποικίλους ρόλους και κανόνες.

Σήμερα, η χαρτογράφηση βασίζεται πλέον στην τεχνολογία των δορυφορικών συστημάτων όπως το GPS (Παγκόσμιο Σύστημα Στιγματοθέτησης), το Wi-Fi, τις κινητές τηλεπικοινωνίες, τις τεχνολογίες “*εντοπισμού θέσης*”(location-aware) και “*χωρικής επισήμανσης*”(geotagging). Αποτέλεσμα των συστημάτων εντοπισμού θέσης, είναι η παραγωγή χαρτών όπως αυτοί της Google Earth, Google Maps κ.α. όπου επίπεδα γεωγραφικής “αντικειμενικής” πληροφορίας συνδιαλέγονται με πληροφορία που παρέχεται από τους χρήστες των χαρτών, καθώς οι τελευταίοι έχουν τη δυνατότητα να ανεβάζουν τις δικές τους φωτογραφικές λήψεις, παρέχοντας ένα υποκειμενικό πεδίο ανάγνωσης που αφορά στο γεωγραφικό χώρο. Οι χάρτες της Google αποτελούν μια μορφή “εναλλακτικής” χαρτογράφησης, όμως, μια σειρά από ζητήματα ανακύπτουν από την χρήση των τεχνολογιών εντοπισμού θέσης, που αφορούν στην αντικειμενικότητα της παρεχόμενης πληροφορίας. Ειδικότερα, αναφερόμαστε στη διαμεσολάβηση κρατικών μηχανισμών που αφορούν στη χρήση χαρτών για στρατιωτικούς σκοπούς, όπως παραδείγματος χάρη, οι υπηρεσίες εντοπισμού γεωγραφικής θέσης GPS, επινοήθηκαν το 1978 από το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας των Η.Π.Α. και έκτοτε ελέγχονται από αυτό. Έτσι, ανακύπτει το ερώτημα κατά πόσον η χωρική πληροφορία ενός χάρτη είναι διαθέσιμη χωρίς μεθόδους λογοκρισίας και ελέγχου, στο χρήστη.

Αυτού του είδους οι χαρτογραφικές αναπαραστάσεις εγείρουν μια σειρά προβληματισμών καθώς σε αυτές δεν καθίσταται δυνατό να αποτυπωθούν οι εκφράσεις των χωρικών σχέσεων χώρου-υποκειμένου που προκύπτουν από την μεταξύ τους αλληλεπίδραση. Από την άλλη όμως, πρέπει να αναφέρουμε τον ουσιαστικό ρόλο του χάρτη ως αναπαραστατικό εργαλείο του συνόλου των διαμεσολαβούμενων διεργασιών και ως σημαντικού εργαλείου στην καλλιτεχνική ή πρακτική έκφραση, των εφαρμογών των “*μέσων επικοινωνίας δι’ εντοπισμού*” ή *locative media*⁶. Η ανάδυση των locative media, οφείλεται ακριβώς στην ανάπτυξη της χρήσης των τεχνολογιών εντοπισμού θέσης και η χρήση χαρτών στις πρακτικές τους, επαναφέρει την ίδια τη φυσική γεωγραφία στο προσκήνιο. Το αστικό σκηνικό μεταφράζεται έτσι ώστε το έδαφος δεν «υποκύπτει» στο χάρτη, προκειμένου να γίνει, απλά, αντικείμενο χαρτογράφησης, αλλά τον υπερκαλύπτει, προσδίδοντας του υποκειμενικότητα.

6 . Οι χρήστες των μέσων επικοινωνίας δι’εντοπισμού κινούνται μέσα στο περιβάλλον και προσλαμβάνουν τη διαμεσολαβημένη πληροφορία μέσω των φορητών τους συσκευών επικοινωνίας, ενώ καθιστούν γνωστή κάθε στιγμή, τη θέση τους στο χώρο σε όσους συμμετέχουν στην επικοινωνιακή δραστηριότητα. Ο όρος «μέσα επικοινωνίας δι εντοπισμού» (ΜΕΔΕ) αναφέρεται γενικότερα σε κάθε πληροφορία γύρω από κάποια φυσική τοποθεσία αλλά και σε άλλες ενδείξεις που σχετίζονται με το πλαίσιο επικοινωνίας (Nova, 2004: 2 στο Χαρίτος, 2007)

3. Μεθοδολογία έρευνας

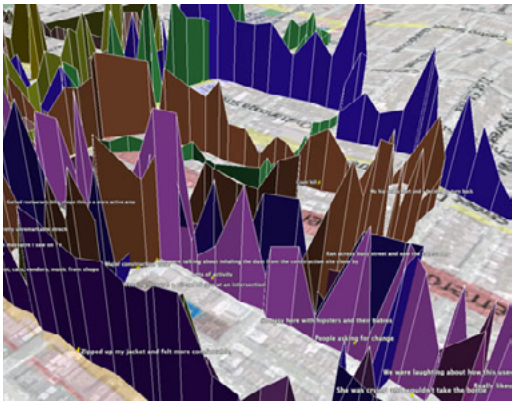
Έτσι, τα locative media προκύπτουν ως ένας, εν γένει, συγκερασμός της γεωγραφίας με την αστική ζωή και εμπειρία και το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας δεν μπορεί παρά να απεικονίζεται σε μια “εναλλακτική” χαρτογράφηση. Οι καλλιτέχνες των locative media αντιμετωπίζουν την αναπαράσταση του κόσμου με τη λογική του bottom-up, δηλαδή ξεκινώντας από την ανθρώπινη κλίμακα, διαμορφώνοντας, εντέλει, μια ολότητα αναφερόμενη στη μεγάλη αστική κλίμακα δημιουργώντας χάρτες οι οποίοι μπορεί να είναι ψηφιακοί, εμπλουτισμένοι με διάφορα επίπεδα πληροφορίας, υποκειμενικοί και συμμετοχικοί (Charitos, Paraskevoroulou, Rizopoulos, 2008). Όσον αφορά στα θεωρητικά πλαίσια μέσα στα οποία αναπτύχθηκαν οι πρακτικές αυτές, ο McGarrigle διακρίνει μια σαφή τάση των locative media να ενστερνιστούν ανολοκλήρωτες, αλλά σημαίνουσες αρχές των Καταστασιακών, όπως η “εκτροπή”, η “περιπλάνηση” και η “κατασκευή καταστάσεων” (Mc Garrigle, 2012:145). Ταυτόχρονα όμως, σε κάποια έργα των locative media, ο McGarrigle επισημαίνει την επιρροή της ψυχογεωγραφίας περισσότερο ως αισθητική φόρμα παρά ως μέθοδο. Επιπλέον, είναι ασαφές το μέγεθος της πλήρης ταύτισης μεταξύ τους ως προς το πολιτικό σημαινόμενο, καθώς όπως αναρωτιέται και η Flanagan “είναι τα locative media εσφαλμένα συσχετισμένα με τις αρχές τις ψυχογεωγραφίας, οι οποίες είναι, φύσει, πολιτικού χαρακτήρα;” (Flanagan, 2008: 6). Παραμένει επομένως ανοιχτό το ζήτημα της πλήρους θεωρητικής συσχέτισης μεταξύ τους, καθώς σε κάθε περίπτωση τα locative media είναι μια αναδυόμενη πρακτική, χωρίς προσδιορισμένες αρχές και κανόνες.

Ως απόρροια των παραπάνω, οι χαρτογραφήσεις που προτίθενται να καταγράψουν και να οπτικοποιήσουν τέτοιου είδους χωρικές διαδράσεις, ως υποκειμενικές αναγνώσεις ενός αντικειμενικού περιβάλλοντος, αντικατοπτρίζουν μια χαρτογραφική αντίληψη που αποσκοπεί στην αποκρυπτογράφηση φαινομενικά μη ορατών πτυχών του αστικού τοπίου. “Όπως σημειώνει ο Corner, “οπτικοποιώντας αυτές τις διαδράσεις και σχέσεις, η χαρτογράφηση αυτή καθεαυτή συμμετέχει ενεργά σε μελλοντικές φανερώσεις του αστικού τοπίου” (Corner, 2011). Έτσι, δεδομένης της αυξανόμενης πολυπλοκότητας και αμφισβήτησης, εννοιών οι οποίες χαρακτηρίζουν τη σύγχρονη πόλη, η επαναδιαπραγμάτευση της χαρτογραφικής απεικόνισης αποτελεί σημαντικό εργαλείο για τους αρχιτέκτονες και πολεοδόμους. Η χαρτογράφηση μετατρέπεται σε ένα εργαλείο επαυξημένης διορατικότητας και διεύρυνσης της αντίληψης για το χώρο, διαμορφώνοντας ουσιαστικά τις παρεμβάσεις που πραγματεύονται τις χωρικές και κοινωνικές διεργασίες του αστικού τοπίου (Corner, 2011).

Αποφεύγοντας τις αποτυχημένες καθολικές προσεγγίσεις που αφορούν τον πολεοδομικό σχεδιασμό και την επιβολή στρατηγικών για τον αστικό σχεδιασμό, ελεγχόμενες από τις εκάστοτε κυβερνήσεις, το ενέργημα της χαρτογράφησης ενδεχομένως να επιτρέψει σε σχεδιαστές και πολεοδόμους όχι μόνο να διακρίνουν σημαντικές ουσιαστικές δυνατότητες μέσα στην πολυπλοκότητα και τις αντιθέσεις του υφιστάμενου τοπίου αλλά και να ενεργοποιήσουν το δυναμικό αυτό (Corner, 2011).

Proboscis, Urban Tapestries (2002)
<http://research.urbantapestries.net/>

Christian Nold, Biomapping Project, 2004
<http://www.biomapping.net/>

Όπως αναλύθηκε στα προηγούμενα κεφάλαια, μέσω της κίνησης του περιπατητή στο χώρο της πόλης μπορούν να προκύψουν χαρτογραφικές προσεγγίσεις στις οποίες να εμφανίζονται ποιοτικά χαρακτηριστικά του αστικού τοπίου. Η χωρική εμπειρία μέσω των καταγραφών αυτών, ωθεί στην αποκάλυψη ενός συνόλου μη ορατών εγγραφών της πόλης, οι οποίες ενδέχεται να υπόκεινται σε έντονες διαφοροποιήσεις. Το σώμα και κατά συνέπεια οι υποδοχείς της κιναισθητικής αντίληψης του περιπατητή, λαμβάνουν πληροφορίες για τις ποικίλες εκφάνσεις των χωρικών συμβάντων καθώς συγκροτείται σταδιακά μια σχέση μεταξύ του χώρου και του χρήστη του. Ο περιπατητής είναι σε θέση να δημιουργήσει αντιληπτικούς συσχετισμούς για το χώρο τον οποίον διασχίζει και επομένως καθίσταται ικανός να τον επανερμηνεύσει σε σχέση με τις αρχικές εντυπώσεις του. Η εμπλοκή των αισθήσεων του συλλαμβάνει τις εντάσεις και διαφοροποιήσεις στην ατμόσφαιρα που ενέχουν οι άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο διακριτές χωρικές ενότητες μέσα σε μια περιοχή. Ταυτόχρονα, οι αντιληπτικές εγγραφές του που αφορούν σε οπτικές, απτικές, οσφρητικές, ηχητικές και γευστικές παραμέτρους, διαμορφώνουν σταδιακά μια αποσπασματική εικόνα για την ατμόσφαιρα του χώρου και κατ’ επέκταση για την ταυτότητα του.

Τέτοιου είδους καταγραφές και οπτικοποιήσεις των χωρικών εντυπώσεων, εκλείπουν από τους πολεοδομικούς χάρτες, οι οποίοι λαμβάνουν υπ’ όψιν τους συγκεκριμένα χωρικά χαρακτηριστικά, καθιστώντας τους σύμφωνα με την αρχική παραδοχή της παρούσας εργασίας, “συμβατικούς”. Τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που οι χάρτες αυτοί απεικονίζουν, καταγράφονται σε ένα χαρτογραφικό πλαίσιο που συσχετίζεται με μια καθολική αντικειμενικότητα, άλλη μια παραδοχή την οποία και πραγματεύεται η παρούσα εργασία. Μια τέτοια προσέγγιση οπτικοποιεί ένα μεγάλο μέρος μεν των χωρικών χαρακτηριστικών αλλά ταυτόχρονα αγνοεί τις πτυχές του αστικού τοπίου, οι οποίες αφορούν σε χωρικά συμβάντα και διαμορφώσεις, ενταγμένες σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, συσχετιζόμενο με τον χρήστη και τη βιωματική του σχέση με το χώρο.

3.1. Η περιοχή της Αγ. Τριάδας ως πεδίο έρευνας

Με πεδίο έρευνας την περιοχή της Αγίας Τριάδας Ηρακλείου, θα επιχειρηθεί λοιπόν, μια συγκριτική προσέγγιση μεταξύ των προαναφερθέντων χαρτογραφικών μεθόδων, όπου θα εστιάσουμε σε δύο περιπατητικές διαδρομές οι οποίες πραγματοποιήθηκαν σε δύο ημέρες τον Ιούλιο του 2017. Η περιοχή προς μελέτη, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς αποτελεί τμήμα του ιστορικού της κέντρου, εντός των τειχών πόλης του Ηρακλείου, και χαρακτηρίζεται από την συνύπαρξη πολλών ετερόκλητων στοιχείων που αφορούν τόσο στο δομημένο περιβάλλον όσο και στις διεργασίες που έλαβαν χώρα στην περιοχή στο ιστορικό και κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο των τελευταίων αιώνων. Μετά από μια σειρά επισκέψεων στην περιοχή στην αρχή της ερευνητικής διαδικασίας διαμορφώθηκε η υπόθεση για την ύπαρξη διακριτών ενοτήτων χώρου με διακριτή ταυτότητα, εντοπισμένων μέσα στην πολεοδομικά ενιαία χωρική ενότητα της περιοχής - όπως αυτή παρουσιάζεται στους υφιστάμενους πολεοδομικούς χάρτες. Οι επιλεγμένες διαδρομές προς διερεύνηση, παρουσιάζουν αξιοσημείωτες διαφοροποιήσεις που αφορούν στις χωρικές διαμορφώσεις και τα συμβάντα εντός τους, ενώ θεωρήθηκε ότι τα σημεία στα οποία εστίασε χαρτογραφικά η έρευνα αποτελούν σημεία τομής των διακριτών ενοτήτων και, κατ’ επέκταση, διαφορετικών ατμοσφαιρών, όπως διατυπώθηκε στην αρχική υπόθεση μας.

3.2. Οπτικοποίηση καταγραφών - η χαρτογραφική προσέγγιση

Αρχικά, παρατίθενται οι υπάρχοντες πολεοδομικοί χάρτες οι οποίοι και ερμηνεύουν χωρικά την περιοχή με τους όρους καταγραφής που αντιστοιχούν σε παραμέτρους δόμησης, πυκνότητας, ύψους, χρήσεων κλπ. Στη συνέχεια επιχειρείται μια χαρτογραφική προσέγγιση μέσω της περιπατητικής διαδικασίας, που αφορά στην καταγραφή χωρικών συμβάντων, εντάσεων και χαρακτηριστικών που σχετίζονται με την πρόσληψη πληροφορίας όπως αυτή εγγράφεται στην κιναισθητική αντίληψη του περιπατητή. Κατά τη διάρκεια των περιπατητικών διαδρομών, οι καταγραφές που έγιναν εστίασαν στην ανίχνευση εντάσεων και διαφοροποιήσεων στο αστικό τοπίο που σχετίζονται με τα ερεθίσματα που προσλαμβάνουν τα αισθητηριακά πεδία του περιπατητή. Οι οπτικές εντυπώσεις, οι ηχητικές και οσμητικές εντάσεις, οι απτικές διαφοροποιήσεις αλλά και οι εγγραφές που προκύπτουν από την ανθρώπινη δραστηριότητα, αποτέλεσαν εργαλείο σύνταξης της τρέχουσας χωρικής εμπειρίας, ως εργαλεία εγγραφής της ταυτότητας του χώρου στην εμπειρία του υποκειμένου.

Συγκεκριμένα, διερευνήθηκαν και καταγράφηκαν στοιχεία που χαρακτηρίζουν τις παρακάτω κατηγοριοποιημένες αισθητηριακές ποιότητες:

- απτικές εντάσεις, οι οποίες εντοπίζονται στις υλικότητες του περιβάλλοντος και στις αντιληπτές εξάρσεις του εδαφικού ανάγλυφου (φυσικού και δομημένου) κατά την κίνηση του περιπατητή
- μεταβολές στην ένταση του ηλιακού φωτός, οι οποίες επηρεάζονται από την πυκνότητα του δομημένου περιβάλλοντος και συγκεκριμένα τη σχέση κενού/πλήρους στον αστικό ιστό, τα ύψη των κτιρίων καθώς και τις υλικότητες των επιφανειών που σκιάζονται ή ανακλούν το φως
- ακουστικές εντάσεις, των οποίων οι ηχητικές πηγές - ανθρωπογενείς ή φυσικές - ανιχνεύονται καθώς και οι διαφοροποιήσεις τους κατά τη διάρκεια της διαδρομής
- οσμητικές εντάσεις, οι οποίες ανιχνεύονται και συσχετίζονται με συγκεκριμένα εδαφικά χαρακτηριστικά του αστικού ιστού, αλλά και με ανθρωπογενείς δραστηριότητες

Πέραν των αισθητηριακών εκφάνσεων, έγινε προσπάθεια να ανιχνευθούν τα ίχνη των ανθρώπινων ενεργημάτων όπως αυτά εκτυλίσσονται στο δημόσιο χώρο - στο δρόμο και στους κοινόχρηστους χώρους της περιοχής. Καταγράφηκαν στοιχεία των καθημερινών πρακτικών των χρηστών του δημόσιου χώρου που αφορούν στην οικειοποίηση του και ενδεχομένως στη μεταλλαγή του σε έναν ενδιάμεσο χώρο μεταξύ κατοικίας και δρόμου, όπως παραδείγματος χάρη υποδηλώνει η τοποθέτηση καθισμάτων στο δρόμο που συνιστούν την μερική μεταλλαγή του σε μια μορφή υπαίθριου καθιστικού. Μια τέτοια χωρική συνθήκη αναμφίβολα θυμίζει τη θέση του De Certeau για την καθημερινή ζωή η οποία *“οργανώνεται γύρω από μια παραβίαση των προσωπικών ορίων που ορίζουν το χώρο στον οποίο κινείται ο καθένας”* (De Certeau, 1984). Κατά τη διάρκεια των διαδρομών σημειώθηκαν οι πορείες και η παρουσία των ανθρώπων όπως αυτές ανιχνεύθηκαν τη χρονική στιγμή που έγιναν αντιληπτές μέσω της οπτικής επαφής με τον παρατηρητή, σε διαφορετικές αποστάσεις μεταξύ τους. Σκοπός των καταγραφών αυτών ήταν να αποκομιστούν θραύσματα της παρουσίας τους και των ενεργημάτων τους, ώστε να σημειωθεί το δυναμικό ίχνος που υποδηλώνει εκφάνσεις (αναδεικνύει τις πτυχές επίσης) της σχέσης μεταξύ χρήστη-χώρου οι οποίες συμμετέχουν ενεργά στις διαδικασίες μετασχηματισμού του αστικού χώρου (Lefebvre, 2007).

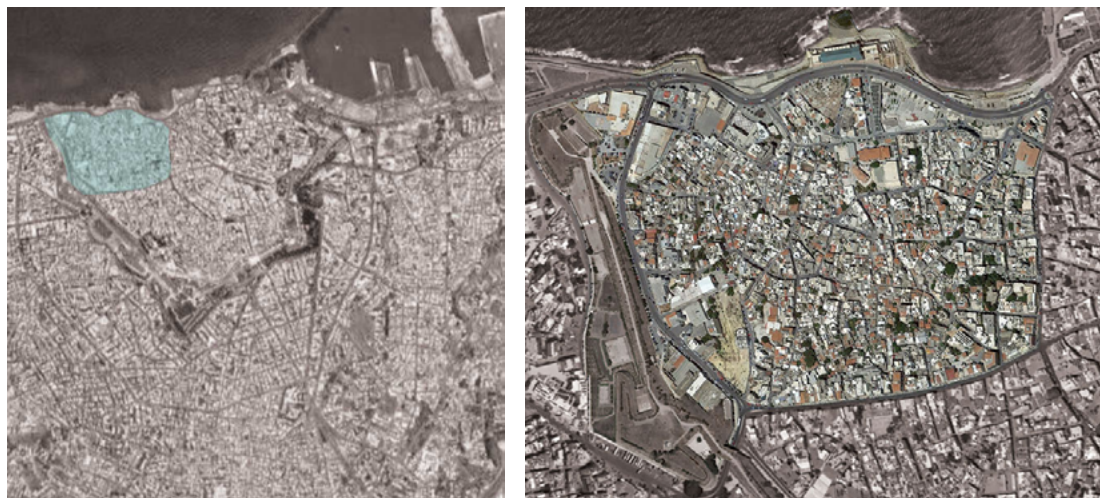
Οι αναπαραστάσεις που προκύπτουν, έχουν σκοπό να κατασκευάσουν μια δομή ενός αστικού μοντέλου, το οποίο συγκροτείται από αφαιρετικές ερμηνείες των καταγραφών που προέκυψαν. Οι εντάσεις και οι διαφοροποιήσεις που αφορούν στις χωρικές εμπειρίες, αποδίδονται χρωματικά σε συνδυασμό με τις μεθόδους αρχιτεκτονικής αναπαράστασης όπως κολλάζ, δισδιάστατους χάρτες, σκίτσα, σχέδια και διαγράμματα, με στόχο να παράξουν εκ νέου μια ερμηνεία των χωρικών ενοτήτων που λαμβάνει χώρα η περιπατητική διαδικασία. Αρχικά, στους χάρτες που απεικονίζονται χαρακτηριστικά όπως τα φυσικά και τεχνητά όρια, ο σκιασμός, οι οσφρητικές και οι ηχητικές πηγές, η ανθρώπινη δραστηριότητα κ.ο.κ., διατηρείται η δισδιάστατη απεικόνιση ώστε να αποδοθεί το στοιχείο της διαφοροποίησης σε σχέση με τους «συμβατικούς» πολεοδομικούς χάρτες που τα παραπάνω χαρακτηριστικά εκλείπουν. Στις μεταγενέστερες απεικονίσεις υπό μορφή κολλάζ, σκίτσων και διαγραμμάτων, ακολουθήθηκε ελεύθερη σχεδίαση με συνδυασμούς αναπαραστατικών τεχνικών, ενώ, για τη διαδικασία ανασύνθεσης των οπτικών εντυπώσεων κατά τη διάρκεια της διαδρομής ακολουθήθηκε μια τεχνική ενσωμάτωσης θραυσμάτων εικόνας από φωτογραφικές λήψεις. Οι λήψεις αυτές αποτυπώνουν χαρακτηριστικά ή ιδιαίτερα στοιχεία του δομημένου περιβάλλοντος της διαδρομής, οι οποίες μετά από ψηφιακή επεξεργασία, εξάγουν μια χρωματική παλέτα αντιπροσωπευτική των οπτικών εικόνων κατά τη διαδρομή. Με τον τρόπο αυτό, επιχειρήθηκε η ανασύσταση σε δισδιάστατη και τρισδιάστατη απεικόνιση του οπτικού υποβάθρου, μέσα στο οποίο κινήθηκε ο παρατηρητής. Στη συνέχεια, τα οπτικά αυτά θραύσματα ενσωματώθηκαν τμηματικά στις επόμενες χαρτογραφήσεις ενώ το σύνολο της χωρικής πληροφορίας που καταγράφηκε, εμφανίζεται στα τελικά κολλάζ. Στο τελικό αποτέλεσμα ακολουθήθηκε μερικώς η τεχνική αλληλεπίθεσης επιπέδων, ώστε η πληροφορία για την πόλη να αντιμετωπιστεί ως υφιστάμενα στρώματα που αλληλεπιδρούν ταυτόχρονα (Τσακίρη, 2016). Με αυτό τον τρόπο, γίνεται ορατή η διαδοχική πληροφορία που αντλήθηκε από τις επιμέρους αναπαραστάσεις, με απώτερο σκοπό την συγκρότηση της ατμόσφαιρας της εκάστοτε χωρικής ενότητας.

Το αποτέλεσμα ευελπιστεί να αποδώσει την προσλαμβάνουσα αίσθηση της ατμόσφαιρας του χώρου προς έρευνα, καθώς και της συνύπαρξης στον ίδιο χώρο πολλών εγγραφών, χρονικά και εννοιολογικά διαφοροποιημένων (Τσακίρη, 2016). Δημιουργείται κατ’ αυτόν τον τρόπο μια χαρτογραφική συνθήκη, ανοιχτή σε ερμηνείες και σημαινόμενα, η οποία να επιτρέπει την κατανόηση των αστικών φαινομένων στην εν λόγω περιοχή και να αποτελέσει, ενδεχομένως, στοιχείο προς μελέτη σε μελλοντικές σχεδιαστικές προσεγγίσεις.

3.3. Στοιχεία για την περιοχή που διαπιστώθηκαν κατά τις καταγραφές

Η περιοχή της Αγ. Τριάδας Ηρακλείου, βρίσκεται στο βορειοδυτικό τμήμα της εντός τειχών περιοχής της πόλης γειτνιάζει με τα ενετικά τείχη στα δυτικά, με τη θάλασσα στα βόρεια και διαχωρίζεται από τον υπόλοιπο αστικό ιστό από την λεωφόρο Καλοκαιρινού και οδό Γιαμαλάκη, στα νότια και ανατολικά αντίστοιχα. Ως κέντρο της περιοχής ορίζεται η ομώνυμη εκκλησία η οποία γειτνιάζει με το διατηρητέο κτίριο του πρώην Καπνοκοπτηρίου (στεγάζει σήμερα την Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων) αλλά και με την σχετικά πρόσφατα αναπλασμένη παραλιακή ζώνη της πόλης. Η Αγ. Τριάδα, χαρακτηρίζεται από αξιόλογο ανενεργό κτιριακό δυναμικό που αφορά στη βιομηχανική κληρονομιά της πόλης, ενώ διατηρούνται μέχρι σήμερα δείγματα ενετικής και οθωμανικής αρχιτεκτονικής, όπως σπίτια και κρήνες.

αεροφωτογραφίες περιοχής
<https://www.google.gr/maps>

Οι προβληματικές που εντοπίζονται στο δομημένο περιβάλλον της περιοχής αφορούν κυρίως στα αποτελέσματα που έχει επιφέρει η ανεπάρκεια στην εφαρμογή ρυθμιστικών σχεδίων και η άναρχη και αυθαίρετη δόμηση, φαινόμενο που χαρακτηρίζει ιδιαίτερα και συνολικά το Ηράκλειο. Η συνύπαρξη κτισμάτων χαμηλού ύψους - με χαρακτηριστικό τις αναμονές στα δώματα και τις παράνομες προσθήκες ορόφων με πρόχειρα υλικά - με ψηλές πολυκατοικίες, οι στενοί δρόμοι σε συνδυασμό με το έντονο κυκλοφοριακό πρόβλημα της πόλης και η έλλειψη χώρων στάθμευσης, αποτελούν μείζονα προβλήματα της περιοχής. Οι δρόμοι καταλαμβάνονται συνεχώς από σταθμευμένα αυτοκίνητα, δραστηριότητα που εντοπίζεται ακόμα και στους ανεπαρκείς σημειακά εντοπισμένους πεζόδρομους. Επιπλέον, η έλλειψη κοινόχρηστων χώρων μαζί με τις κακές συνθήκες ηλιασμού και αερισμού οδηγούν στην γενική υποβάθμιση των συνθηκών κατοίκησης.

Επιπλέον, εντοπίζονται μια σειρά από χωρικές ασυνέχειες στα σημεία τομής της περιοχής με τις παρακείμενες λεωφόρους ταχείας κυκλοφορίας αλλά και στην περιοχή εφαπτόμενης της αναπλασμένης παραλιακής ζώνης. Η ανάπτυξη της παραλιακής ζώνης της πόλης δεν φαίνεται να κατάφερε να διατηρήσει το φράγμα που αποτελεί η παραλιακή λεωφόρος μεταξύ της Αγ. Τριάδας και της θάλασσας. Το εδαφικό ανάγλυφο συντελεί στην υψομετρική “βύθιση” του κέντρου της περιοχής, καθιστώντας προβληματική τη σύνδεση αλλά και την οπτική επαφή με τις παρακείμενες περιοχές της πόλης και κυρίως με τη θάλασσα. Επίσης, το ενετικό τείχος, λόγω του μεγάλου όγκου και της χωρικής του έκτασης, αποτελεί σε μεγάλο τμήμα του ένα αστικό κενό, το οποίο αναδεικνύει την ανάγκη για επέμβασή συνολικής διαχείρισης και σύνδεσης του με τα υπόλοιπα μνημεία αλλά και την ίδια την πόλη (Σκουτέλης, 2007). Όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά συγκροτούν μια αποσπασματική εικόνα για την περιοχή, υπόθεση η οποία ενισχύεται από την δημογραφική διαστρωμάτωσή της. Η περιοχή της Αγ. Τριάδας κατοικείται συνεχόμενα από τα χρόνια της ενετοκρατίας στην Κρήτη μέχρι σήμερα, αποτελώντας μια από τις πληθυσμιακά αμιγώς τούρκικες συνοικίες της πόλης μέχρι και το 1922, όπου στην περιοχή εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία. Αξίζει να σημειωθεί η παρουσία της αρμένικης κοινότητας του Ηρακλείου στην περιοχή, παρ’ όλη την εκροή των μελών της προς τα προάστια της πόλης τις τελευταίες δύο δεκαετίες.

φωτομονταζ τμημάτων της περιοχής

Παρατηρείται και εδώ το γενικό φαινόμενο μετακίνησης των ντόπιων κατοίκων προς τα προάστια της πόλης κατά τις τελευταίες δεκαετίες, το οποίο και αποδυνάμωσε τον αστικό πυρήνα της περιοχής. Σήμερα, η Αγ. Τριάδα κατοικείται στην πλειονότητα της από μετανάστες διαφόρων εθνικοτήτων, κυρίως εξωευρωπαϊκών χωρών αλλά και Αθίγγανους, μια συνύπαρξη η οποία δεν χαρακτηρίζεται από συνοχή αλλά συχνά ενέχει συγκρουσιακά στοιχεία. Σε συνδυασμό με την αυξανόμενη ανεργία, τη φτωχοποίηση, την εκτόπιση των εμπορικών καταστημάτων και των παραδοσιακών βιοτεχνιών από το κέντρο της περιοχής - η ακμή των οποίων διήρκεσε μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του ‘90 - και τα συχνά περιστατικά παραβατικότητας, η περιοχή θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως υποβαθμισμένη.

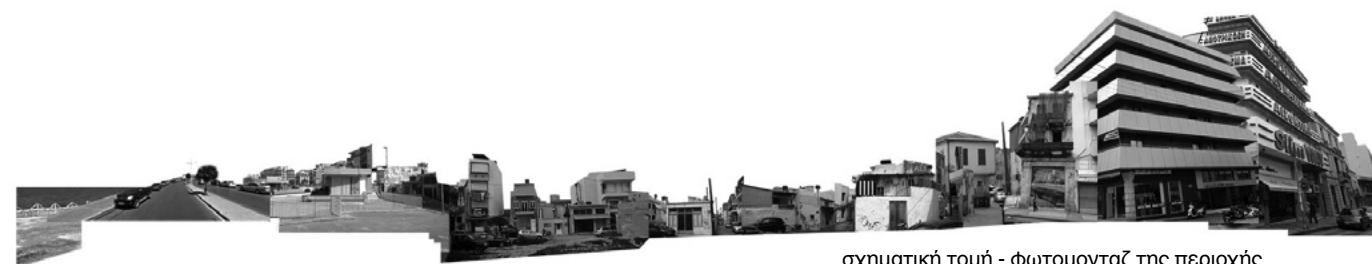
Μέσω των παραπάνω παρατηρήσεων οι οποίες αναπτύχθηκαν κατά τη διάρκεια των περιπατητικών διαδρομών στην περιοχή, διατυπώνεται η υπόθεση για την παρουσία διακριτών ενοτήτων σε αυτή, οι οποίες θα μπορούσαν να διαχωριστούν ως εξής:

- Μια πρώτη ενότητα αποτελούν τα οικοδομικά τετράγωνα κατά μήκος των οδών Καλοκαιρινού και Γιαμαλάκη, όπου συγκεντρώνουν τις εμπορικές χρήσεις και υπηρεσίες τριτογενούς τομέα της περιοχής, όπου και χαρακτηρίζονται από κυρίως από κτίρια μεγάλου ύψους δίπλα σε ανενεργά χαμηλότερα κτίρια περασμένων δεκαετιών. Λόγω της καθ’ ύψος διαστρωμάτωσης των χρήσεων (ισόγειο - εμπορικά καταστήματα, όροφοι - γραφεία), το τμήμα αυτό παραμένει αδρανές κατά τη διάρκεια της νύχτας.

- Μια δεύτερη ενότητα, εντοπίζεται στο εσωτερικό της Αγ. Τριάδας, όπου και συναντάμε τον κύριο οικιστικό πυρήνα της περιοχής, ο οποίος χαρακτηρίζεται από υψηλή πυκνότητα, στενούς δρόμους, με σχεδόν αναλλοίωτο το ρυμοτομικό σχέδιο από την οθωμανική περίοδο. Οι κάτοικοι είναι κυρίως Αθίγγανοι και μετανάστες αλλά και ηλικιωμένοι ντόπιοι, είτε απόγονοι μικρασιατών προσφύγων, είτε εσωτερικοί μετανάστες από την ενδοχώρα κατά τις προηγούμενες δεκαετίες. Στο οικιστικό αυτό τμήμα, σημειώνεται και η παρουσία των περισσότερων ιστορικών μνημείων της περιοχής, όπως η ενετική κρήνη Priuli, η τούρκικη κρήνη της οδού Παλμέτη και άλλα αξιόλογα διατηρητέα κτίρια.

- Μια τρίτη ενότητα, αποτελεί το τμήμα της περιοχής που περιλαμβάνει το τμήμα των ενετικών τειχών μέχρι τη θάλασσα και το οικιστικό μέτωπο κατά μήκος της λεωφόρου Αρχ. Μακαρίου. Εντοπίζεται μια χωρική ασυνέχεια την οποία ενισχύει η υψομετρική διαφορά μεταξύ των τειχών - λεωφόρου - οικιστικός πυρήνας Αγ. Τριάδας αλλά και η ύπαρξη μεγάλων σε ύψος και όγκο κτιρίων, τα οποία και φιλοξενούν εμπορικές χρήσεις και χρήσεις γραφείων, αναψυχής και υπηρεσιών. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλούν οι εγκαταστάσεις πρώην βιομηχανικών κτιρίων, με τα ανενεργά τους κελύφη, υπόμνηση μιας ακμάζουσας δραστηριότητας στο παρελθόν.

Η λεωφόρος στις οποίες εφάπτεται η περιοχή, προσομοιάζουν σε νέες ουδέτερες ζώνες, με την παραλιακή λεωφόρο να έχει χτιστεί πάνω στα ίχνη του παραθαλάσσιου τμήματος του κατεδαφισμένου ενετικού τείχους. Το ανενεργό κτιριακό βιομηχανικό δυναμικό μαζί με τις άκτιστες επιφάνειες παράπλευρα των λεωφόρων, φανερώνουν έναν έντονο υπολειμματικό χαρακτήρα, μια ασυνέχεια στο αστικό τοπίο.

σχηματική τομή - φωτομονταζ της περιοχής

3.4. Αντί συμπερασμάτων

Σύμφωνα με την αρχική υπόθεση της εργασίας, παρατηρούνται, μέσω των απεικονίσεων που προέκυψαν, ιδιαίτερες διαφοροποιήσεις στις εντάσεις που σχετίζονται με τα αντιληπτικά πεδία στα σημεία τομής των χωρικών ενοτήτων της περιοχής. Ταυτόχρονα με τις αισθητηριακές εναλλαγές που αποτυπώθηκαν στη χωρική εμπειρία του παρατηρητή και μέσω της διερεύνησης των ανθρωπογενών κινήσεων και δραστηριοτήτων που εντοπίστηκαν, προκύπτει ότι οι συγκεκριμένες διαδρομές ενέχουν μια συγκεκριμένη ταυτότητα - ή μια συγκεκριμένη ατμόσφαιρα.

Συσχετίζοντας τις παρατηρήσεις αυτές με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του δομημένου και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος της περιοχής και συγκεκριμένα με τα εντοπισμένα ορατά και λιγότερο ορατά όρια, σημειώνονται μια σειρά από διακριτές χωρικές εμπειρίες στην περιοχή. Σύμφωνα με την υπόθεση, η συνύπαρξη των ενετικών τειχών με τις οδικές αρτηρίες, οι οποίες αποκόπτουν την περιοχή από τη θάλασσα και τις γειτονικές ζώνες κατοίκησης, καθιστούν την περιοχή της Αγ. Τριάδας ένα πεδίο χωρικών συμπλοκών -μια περιοχή αποκομμένη από τον αστικό ιστό της πόλης, με έντονες αντιθέσεις ορατές στο σύνολό τους μέσω της περιπατητικής διαδικασίας-.

Οι επιλεγμένες διαδρομές χαρακτηρίζονται από εναλλαγές χωρικών ταυτοτήτων, αντιληπτές από τον παρατηρητή και παράλληλα ικανές να παράξουν μια επανερμηνεία του χώρου η οποία συγκροτήθηκε κατά τις αρχικές επισκέψεις και την μελέτη των αντίστοιχων πολεοδομικών χαρτών. Με την παραδοχή ότι προκειμένου να καταλήξουμε σε ασφαλή συμπεράσματα που αφορούν στην ερμηνεία της ταυτότητας ενός χώρου απαιτείται ένα μεγάλο δείγμα καταγραφών σε πολλές διαφορετικές χρονικές περιόδους, τα συμπεράσματα της εργασίας είναι ανοιχτά σε ερμηνεία και αποτελούν μια πρώτη μεθοδολογική προσέγγιση. Το πλαίσιο μέσα στο οποίο πραγματοποιήθηκαν αυτές οι χαρτογραφικές καταγραφές, συνδέεται με έναν σχετικό υποκειμενισμό που αφορά στις χωρικές ερμηνείες, καθώς η παρούσα έρευνα δεν επιχειρεί να εξάγει συμπεράσματα αντικειμενικά ως προς το ζήτημα του χώρου ή μιας χαρτογράφησης απόλυτης ως προς το νόημά της. Οι ερμηνείες που δόθηκαν μέσω των χαρτογραφήσεων που παρήχθησαν, καθιστούν τις συγκεκριμένες διαδρομές διακριτές ως προς την ταυτότητά τους σε σχέση με άλλες στην περιοχή και τις ενότητες της περιοχής τις οποίες διασχίζουν, συγκεκριμένες ως προς το χαρακτήρα τους.

Το παρόν ερευνητικό επιχείρημα, αποτελεί μια απόπειρα συγκρότησης ενός εργαλείου ανάγνωσης της πόλης. μέσω της διερεύνησης και της χαρτογράφησης των εμπειριών του περιπατητή. Μια ανίχνευση των ιδιαίτερων αστικών χαρακτηριστικών που συγκροτούν χωρικές νοηματοδοτήσεις στην πόλη του Ηρακλείου και ταυτόχρονα μια προσπάθεια οπτικοποίησης τους, διαδικασία ανοιχτή σε πολλαπλές ερμηνείες και αναγνώσεις. Αναδεικνύοντας προβληματικές που αφορούν χωρικά ζητήματα, ευελπιστεί να αποτελέσει βοήθημα σε μελλοντικές απόπειρες σχεδιαστικών προσεγγίσεων.

βιβλιογραφία

Amoroso N., *The exposed city: mapping the urban invisibles*, Routledge, London, 2010

Augé M., *Για μια ανθρωπολογία των σύγχρονων κόσμων*, μτφ: Δ.Σαραφείδου, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1999

Benjamin W. *The Arcades Project* , Belknap Press, New York, 2002

Canter D., *Περιβαλλοντική Ψυχολογία*, μτφ. Πάνος Κοσμόπουλος, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1988

Careri F., *Walkscapes: el andar como practica estetica*, Gustavo Gili, Barcelona, 2002

Charitos D., Paraskevopoulou O., Rizopoulos C., *Location-specific art practices that challenge the traditional conception of mapping* στο “Artnodes: E-journal”, Universitat Oberta de Catalunya, Issue 8, 2008

Clarke D., *Consumer Society and the Post – modern city*, Routledge, London, 2004

Corner J., *The Agency of Mapping: Speculation, Critique and Invention* στο “Mappings” ed. by Cosgrove, D., Reaktion Books, London, 1999

De Certeau M., *The Practice of Everyday Life*, University of California press, Berkeley, 1984

Elliott B., *Benjamin for architects*, Routledge, London, 2011

Flanagan M., *Locating Play and Politics: Real World Games & Activism* στο “Leonardo Electronic Almanac”, Vol 16, Issue 2 – 3,2008 <http://www.leonardo.info/LEA/perthDAC/MFlanagan_LEA160203.pdf>

Gibson J., *Η οικολογική προσέγγιση στην οπτική αντίληψη*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2002

Heidegger M., *Η τέχνη και ο χώρος*, μτφ. Γιώργος Τζαβάρας, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα, 2006

Heidegger M., *Κτίζειν, Κατοικείν, Σκέπτεσθαι*, μτφ. Γιώργος Ξηροπαϊδης, Πλέθρον, Αθήνα, 2008

Holmes B., *Drifting through the grid: Psychogeography and Imperial Infrastructure*, Springerin, 2004, <http://www.springerin.at/dyn/heft_text.php?textid=1523&lang=en>

Lefebvre H., *Production of Space*, Wiley-Blackwell, Oxford, 1991

Lefebvre H., *Δικαίωμα στην Πόλη-Χώρος και Πολιτική*, μτφ. Παναγιώτης Τουρνικιώτης, εκδ. Κουκίδα, Αθήνα, 2007

McGarrigle C., *The Construction of Locative Situations: the Production of Agency in Locative Media Art Practice*, Doctoral Thesis, Dublin Institute of Technology, Dublin, 2012

Merleau-Ponty M., *Phenomenologie de la perception*, Gallimard, Paris, 1945

Merrifield A., *Henri Lefebvre: A Critical Introduction*, Routledge, London, 2006

Norberg-Shulz C., *Existence, space and architecture*, Studio Vista, London, 1971

Norberg-Shulz C., *Genius Loci: Towards a phenomenology of architecture*, Academy eds, London, 1980

Norberg-Shulz C., *Genius Loci: Το πνεύμα του τόπου, για μια φαινομενολογία της αρχιτεκτονικής*, μτφ. Φραγκόπουλος Μίλτος, πανεπιστημιακές εκδόσεις Ε.Μ.Π., Αθήνα, 2009

Pallasmaa J., *The eyes of the skin*, Academy Group LTD, London, 1996

Relph E., *Place and Placelessness*, Pion, London, 1976

Seamon D. & Sowers J., *Place and Placelessness* _Edward Relph, στο P. Hubbard, R. Kitchen & G. Vallentine (eds.), *Key Texts in Human Geography*, Sage publications, London, 2008

Sola-Morales I., *Mediaciones en la arquitectura y en el paisaje urbano*, στο Ignasi de Sola-Morales “Territorios”, eds Gili, Barcelona, 2002

Spittles B., *Making sense of sense of place*, 2015, https://www.academia.edu/4790880/ISC_Sense_of_Place >

Tuan Y. F., *Topophilia: A Study of Environmental Perceptions, Attitudes and Values*, Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice-Hall, 1974

Vidler A., *The architectural uncanny, essays in the modern unhomey*, MIT press, London, 1992

Βαΐου Ντ. & Χατζημιχάλης Κ., *Ο χώρος στην αριστερή σκέψη*, εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2012

Δέση-Λουκά Χ. & Χαραλαμπίδη Μ., *Η έννοια της γειτονιάς σήμερα - η περίπτωση της Κυψέλης*, ερευνητική εργασία, Σχολή Αρχιτεκτόνων, Πολυτεχνείο Κρήτης, Χανιά, 2016

Καταστασιακή Διεθνής, τεύχος 2ο στο *Internationale Situationiste*, το ξεπέρασμα της τέχνης, μτφ: Γ. Ιωαννίδης, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα, 1999

Κολοκυθάκου Δ., *Ιχνογραφώντας σ/την πόλη: τα Locative Media στις «διάχυτες» περιπλανήσεις*, ερευνητική εργασία, Σχολή Αρχιτεκτόνων, Πολυτεχνείο Κρήτης, Χανιά, 2015

Λέφας Π., *Αρχιτεκτονική και κατοίκηση από τον Heidegger στον Koolhaas*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2008

Μωραΐτης Κ., *Το τοπίο, πολιτιστικός προσδιορισμός του τόπου*, πανεπιστημιακές εκδόσεις Ε.Μ.Π., Αθήνα, 2005

Περέκ Ζ., *Χορείες Χώρων*, μτφ. Αχιλλέας Κυριακίδης, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα, 2000

Περυσνάκη Α., *Η πόλη ως πεδίο τοπιακής ανάγνωσης: τα κενά ως χώροι νομαδικής κατοίκησης. το περπάτημα ως αρχιτεκτονικό εργαλείο στα λατομεία Παλαιού Ψυχικού* στο “Μεταλλαγές και (α) συνέχειες: πρακτικές, πολιτικές και λόγος για τον αστικό χώρο”, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2009

Πετράς Τ., *Η διερεύνηση του μη ορατού αστικού τοπίου* στο “Έρευνα στην αρχιτεκτονική -Σχεδιασμός, χώρος, πολιτισμός”, τεύχος 3, επιμ. Γιώργος Παρμενίδης, πανεπιστημιακές εκδόσεις Ε.Μ.Π., Αθήνα. 2016

Τσακίρη Ε., *Sense and Sensibility: City ambiances in architectural (urban), cartographic and fine art visual representations of cities*, ανακοίνωση στο 3ο Διεθνές Συνέδριο για τις Ατμόσφαιρες, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος, 2016

Χαρίτος Δ., *Τα μέσα επικοινωνίας δι’ εντοπισμού και οι επιδράσεις τους ως προς την κοινωνική αλληλόδραση στο περιβάλλον της σημερινής πόλης*, στο “Ζητήματα Επικοινωνίας”, τεύχος 5, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2007

Χατζησάββα Δ., *Η έννοια του τόπου στις αρχιτεκτονικές θεωρίες και πρακτικές - σχέσεις φιλοσοφίας και αρχιτεκτονικής στον 20ο αιώνα*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2009